

Naprasna nacionalnost: Mikrodinamika odnosa među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata*

Autor proučava kako nacionalnost može naprasno postati moćna prizma kroz koju obični ljudi tumače svoj svijet. Kroz primjer jedne bosanske zajednice koja je doživjela ekstremno nasilje tijekom 1941. godine otkriva se poslijeratni fenomen onoga što autor zove „naprasna nacionalnost“. Nakon toliko nasilja među zajednicama u ratu neki su ljudi pokazivali tendenciju da lokalne incidente između pojedinaca različito percipirane etničke pripadnosti brzo označavaju kao „etnički sukob“, iako kasnija policijska istraga, kao i lokalna tumačenja među mnogim stanovnicima, neće samim sudionicima pripisivati takvu motivaciju. U tim momentima punim naboja, kad bi gotovo smjesta dolazilo do obilježavanja incidentata kao „etničkih“, među nekim ljudima buknu bi antagonistički osjećaji i podjela na „mi“ i „oni“. Koncept naprasne nacionalnosti sugerira potrebu da se šire razmisli o tome kako obični ljudi prakticiraju nacionalnost. To može biti nešto što ljudi prihvaćaju postepeno i s vremenom kao odgovor na strukturalne ekonomske, društvene i kulturne transformacije. To može biti nešto na šta ljudi ostaju tvrdoglavo ravnodušni ili nešto što koriste kad im zatreba. Ipak, to može biti i način gledanja na svijet koji obični ljudi brzo usvoje kao odgovor na događaje koji potiču etnicizirane oblike kolektivne kategorizacije sa stvarnim korijenima u njihovim traumatičnim iskustvima i sjećanjima na nasilje.

Ključne riječi: nacionalizam, nasilje, sjećanje, Bosna i Hercegovina, naprasna nacionalnost

Jednog dana 1962. godine blizu Višegrada, grada u istočnoj Bosni koji je nobelovac Ivo Andrić proslavio svojim romanom *Na Drini ćuprija* (1945), došlo je do svađe u kojoj je jedan čovjek ubio drugoga. Mada je umrli opisan kao „musliman“, a njegov protivnik kao „Srb“, kada su lokalne komunističke vlasti ovog drugog izvele pred sud, nije bilo jasno je li incident imao temelje u „etničkom sukobu“. Nasilje među mještanima, koje je

* Članak je objavljen u knjizi: Max Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Identity in a Balkan Community*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2016, str. 267-296 [*Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo 2018, str. 271-299]

ponekad rezultiralo smrću, nije bilo neuobičajeno u tom kraju, ali te svađe su često bile vezane za lične sporove, pogotovo kada bi se tu našao i alkohol, i nisu obavezno imale nikakve veze s etničkim identitetom njihovih sudionika. Štoviše, ovo se ubojstvo dogodilo na vrhuncu promicanja ideologije „bratstva i jedinstva“ koju su provodile komunističke vlasti, a u kojoj je naglasak stavljan na međuetničku solidarnost i strogo su osuđivani izrazi nacionalizma, pri čemu je i jedno i drugo nakon Drugog svjetskog rata dovelo do dramatično manjeg korištenja etničkih kategorija. Ipak, u jednom trenutku skoro pedeset muslimana koji su došli pratiti suđenje počeli su vikati optuženom „Jebem ti srbočetničku mater!“, spominjući ne samo njegovu etničku pripadnost nego i srpske gerilce poznate kao četnici, koji su u višegradskom kraju tijekom Drugog svjetskog rata pobili na hiljade muslimana. Zahtijevali su od suda da tog čovjeka osudi na smrt, ili će oni uzeti stvar u svoje ruke. Stvari su toliko izmakle kontroli da je barem deset policajaca moralo intervenirati kako bi se uspostavio red u sudnici. Nakon incidenta govorilo se da su muslimani jedan drugome govorili da optuženi „neće biti kažnjen onako kako zaslužuje jer ga štite njegovi prijatelji Srbi u vlasti. Da je musliman, bio bi osuđen na smrt.“¹

Šta objašnjava ovu brzu kristalizaciju antagonističkog osjećaja „mi“ i „oni“, pogotovo prije nego što je sud imao prilike utvrditi je li etnička pripadnost žrtve imala ikakve veze s ubojstvom? Kako se tako moćan osjećaj nacionalnosti može iznenada pojaviti u takvim trenucima? Utjecajni znanstvenici koji su se bavili nacionalizmom, primjerice Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson i Miroslav Hroch, predlažu različita evolutivna objašnjenja nacionalnosti, tvrdeći da se jako snažan osjećaj nacionalnosti razvija postepeno u dugom vremenskom periodu, uglavnom kao odgovor na značajne ekonomske, političke i kulturne transformacije.² Drugi, poput historičara Pietera Judsona, Jeremyja Kinga, Jamesa Bjorka i Tare Zahra, propitivali su ovu razvojnu paradigmu pokazujući da su obični ljudi često ravnodušni na pokušaje elite da promovira osjećaj nacionalnosti.³ Neki politolozi i antropolozi ukazivali su i na pretpostavljenu nacionalnu ravnodušnost masa, naglašavajući, umjesto toga, ulogu političke

1 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH), kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 22–23.

2 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983); E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983); Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, eng. prevod Ben Fowkes (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

3 Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006); Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002); James E. Bjork, *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008); Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008). Vidjeti i priloge u *Austria History Yearbook* 43 (april 2012) ur. Pieter M. Judson i Tara Zahra, u velikoj mjeri posvećene temi „nacionalne ravnodušnosti“ u istočnoj i centralnoj Europi.

elite u izazivanju sukoba na etničkoj osnovi kada se čini da ne postoji rasprostranjen osjećaj međuetničkog animoziteta.⁴

Mada su ovi pristupi svakako valjani, oni nude malo odgovora na pitanja koja proizlaze iz priče o ovoj tuči nedaleko od Višegrada. Kako da shvatimo logiku situacija u kojima, kao kad vlak promijeni kolosijek, dođe do naglog pomjeranja koje vodi do pojave osjećaja „naprasne nacionalnosti“, obilježene antagonističkim oblikom intenzivno doživljene kolektivne solidarnosti i istovremene kolektivne kategorizacije drugih kao neprijatelja? Unatoč sve većem interesu za proučavanje etniciteta i nacionalnosti – i sukoba na tim osnovama – ovaj fenomen i dalje je neobično malo proučavan, pogotovo na mikronivou. Kako sociolog Rogers Brubaker zapaža: „Ja ne znam ni za jednu postojaniju analitičku raspravu o nacionalnosti kao događaju, kao nečemu što se iznenada kristalizira, a ne kao o nečemu što se postepeno razvija, kao mogući, promjenjivi i neizvjesni okvir gledanja na stvari i osnovu za individualnu i kolektivnu akciju.“⁵ Neki naučnici su na ovu njegovu opservaciju odgovorili studijama na makronivou o ulozi koju krupni, neizvjesni događaji igraju kad je u pitanju uspješnost i neuspješnost nacionalističkih pokreta.⁶ Ipak, malo njih je odgovorilo na izazov da se istraži i objasni to kako nacionalnost može naprasno izbiti na površinu na mikronivou – u malim zajednicama i među komšijama. To je tema koja zahtijeva pažnju želimo li bolje shvatiti kako obični ljudi prakticiraju nacionalnost i kako njihove akcije utječu na lokalne odnose među zajednicama.⁷

Jedna nova baza izvora koji su sada na raspolaganju, a koji sadrže izvještaje o lokalnim odnosima među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata, učinila je mogućim to razmatranje na mikronivou. Ti dokumenti, koje su tijekom 1950-ih i 1960-ih sačinili općinski komiteti Saveza komunista Bosne i Hercegovine i koje su onedavno istraživačima stavili na raspolaganje Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Arhiv Unsko-sanskog kantona u Bihaću, prvobitno su načinjeni samo za internu upotrebu. Svrha njihove izrade bila je pomoći Centralnom komitetu Saveza komunista da provodi nadzor nad lokalnim odnosima među zajednicama i, najvažnije, da

4 Vidjeti, naprimjer, Stanley Tambiah, *Levelling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia* (Berkeley: University of California Press, 1996); Paul Brass, *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997); V.P. Gagnon Jr, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004).

5 Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 19.

6 Vidjeti, naprimjer, Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003).

7 Za važnu studiju koja veliku pažnju posvećuje tome kako obični ljudi koriste (i posebno kako ne koriste) pojam nacionalnosti u svakodnevnom životu, ali koja nije usmjerena na objašnjenje naprasnog izljeva osjećaja antagonističke nacionalnosti, vidjeti Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, and Liana Grancea, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006).

pomogne u iznalaženju načina da se iskorijene sve manifestacije „nacionalnog šovinizma“ među stanovnicima lokalnih zajednica koji su sada zajedno živjeli u sjeni građanskog rata i nasilja među zajednicama. Proučavanjem izvještaja iz jednog kraja i drugih o obližnjim mjestima, te dopunjujući te dokumente gledištima nekih mještana, možemo poduzeti na događaje usmjerenu analizu lokalnih incidenata sukoba i tako rasvijetliti mikrodinamike nacionalnosti i kako neizvjesni i neočekivani događaji imaju moć da radikalno i naglo preobrase društvene odnose.⁸ Analizirajući kako lokalni incidenti mogu potaknuti mentalne obrasce kolektivne kategorizacije zasnovane na traumatskim sjećanjima i iskustvima nasilja počinjenog među zajednicama, mi možemo bolje shvatiti kako nacionalnost može naprasno postati tako moćna prizma kroz koju obični ljudi tumače svoj svijet.⁹ Šire gledano, možemo otvoriti nove puteve za historičare i ostale u potrazi za objašnjenjima za djelovanje nacionalizma.

***

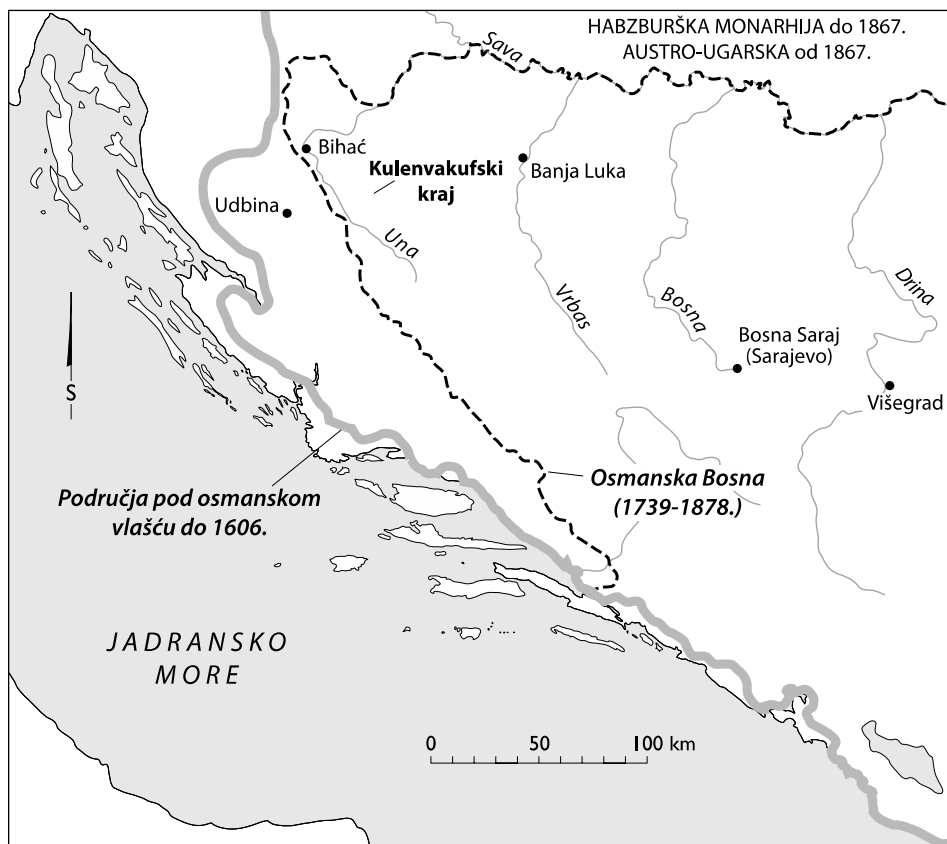
Smještena na udaljenosti od približno pedeset kilometara jugoistočno od grada Bihaća u sjeverozapadnoj Bosni, regija Kulen Vakufa u predvečerje Drugog svjetskog rata sastojala se primarno od ljudi percipiranih kao ‘Muslimani’ i ‘pravoslavni Srbi’, uz manji broj ‘Hrvata katolika’.¹⁰ Povijest zajednice u periodu prije Drugog svjetskog rata, premda ne bez sukoba (uglavnom zbog osmanske politike da muslimanske zemljoposjednike postavlja za protivnike pretežno pravoslavnim kršćanskim zakupcima), bila je politika dugotrajnog mira i kontroliranog razdora. Prije Drugog svjetskog rata samo je

8 O definiciji i valjanosti analiza usmjerenih na događaje, vidjeti William H. Sewell Jr., „Three Temporalities: Towards and Eventful Sociology“, u *The Historic Turn in the Human Sciences*, ur. Terrence J. McDonald (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 245–280.

9 O tome kako događaji mogu aktivirati postojeće kulturne obrasce, vidjeti Marshall Sahlins, „The Return of the Event, Again“, u Marshall Sahlins, *Culture in Practice. Selected Essays* (New York: Zone Books, 2000), 293–352.

10 Približna etnička struktura u regiji 1941. godine bila je sljedeća: 5600 Muslimana, 8600 pravoslavni Srba i 1600 Hrvata katolika. Kategorija „Musliman“ izvorno je imala samo vjersko značenje u Bosni, s Islamskom zajednicom koja je stvorena kao rezultat osmanskih osvajanja u petnaestom stoljeću. Tijekom druge polovice devetnaestog stoljeća i tijekom dvadesetog stoljeća pojavili su se aktivisti koji su zahtijevali, na različite načine i na raznim mjestima, konceptualiziranje bosanske muslimanske populacije u smislu sličnom „naciji“, srodno na primjer „Srbima“ i „Hrvatima“. Za uvod u ovu temu, vidjeti Ivo Banac, „Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Post-Communist Statehood, 1918–1992“, u Mark Pinson, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993), 129–153; Fikret Adanir, „The Formation of a ‘Muslim’ Nation in Bosnia-Herzegovina: A Historiographic Discussion“, u Fikret Adanir i Suraiya Faroqhi, ediciji., *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (Leiden: Brill, 2002), 267–304. Za inovativnu analizu nacionalističkih aktivista u Bosni tijekom druge polovice devetnaestog stoljeća, vidjeti Edin Hajdarpašić, „Whose Bosnia? National Movements, Imperial Reforms, and the Political Re-ordering of the Late Ottoman Balkans, 1840–1875“ (Ph.D. diss., University of Michigan, 2008).

jedanput došlo do ozbiljnog nasilja među zajednicama u regiji, tijekom seljačke pobune 1875-1878.¹¹

Mapa 1: Zapadne granice Osmanskog Carstva, od ranog sedamnaestog stoljeća do 1878.

- 11 Dok je zajednica bila razdijeljena po konfesionalnoj liniji zbog politike osmanskih vlasti o nagrađivanju muslimana zemljom i drugim privilegijama (što je većinu kršćana pretvorilo u najamne zemljoradnike-bezemljaše, slično slugama ili robovima [u Bosni poznatim kao kmetovi]), ozbiljne su tenzije i konflikti također postojali u tom području između muslimana i između kršćana. Po pitanju ove slabo istražene teme, vidjeti Esad Bibanović, „Stanovništvo Kulen Vakufa i okoline kroz istoriju“ (neobjavljeni rukopis, privatna zbirka, Sarajevo 1980). Za primjere nasilja između 1875. i 1878. godine, od čega je većina izvršena nad pravoslavim srpskim seljacima u selima u blizini Kulen Vakufa od strane lokalnih muslimana pod zapovijedanjem zemljoposjedničke elite (begova), vidjeti Sir Arthur J. Evans, *Illyrian Letters: A Revised Selection of Correspondence from the Illyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, Addressed to the „Manchester Guardian“ during the Year 1877* (New York: Cosimo Classics [1878] 2007), 39, 77–81, 85, 90–91; o nasilju koje su pobunjeni pravoslavni Srbi počinili protiv lokalnih muslimana, vidi Esad Bibanović, „Stanovništvo Kulen Vakufa i okoline kroz istoriju.“ (neobjavljeni rukopisi, privatna kolekcija), 92–95.

Prijelomni trenutak u kojem je masovno nasilje uzelo maha zbilo se u ljeto 1941. godine. Otpočelo je u lipnju s ubojstvom ljudi percipiranih kao Srbi od strane malog broja tamošnjih Hrvata i Muslimana poznatih kao ustaše, koji su preuzeli vlast nakon njemačke invazije na Jugoslaviju i stvaranja fašističke Nezavisne Države Hrvatske.¹² Ono što je bilo istina o masovnim ubojstvima u 1941. godini u drugim dijelovima istočne Europe i Balkana, kao u Poljskoj, Ukrajini, Bjelorusiji i Rumunjskoj, činilo se da su mnogi od lokalnih počinitelja sudjelovali prvenstveno radi podmirenja ličnih sporova sa svojim susjedima ili kako bi ih pokrali.¹³ Ustaško ubijanje oko šest stotina nenaoružanih srpskih civila izazvalo je srpsku pobunu, koju je nekolicina lokalnih komunističkih pokušala preoblikovati u gerilsku multietničku vojsku koja se bori za socijalističku revoluciju. Slab utjecaj komunističkog

- 12 Arhivski dokumenti pokazuju da se barem pedeset i jedan muškarac mještani pridružio ustašama (od kojih je bilo trideset dvoje Muslimana i devetnaest Hrvata). Vidjeti Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ), kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-320, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić Avde, 27. maj 1946; *ibid.*, dos. br. 817-376, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23. septembar 1946; *ibid.*, dos. br. 817-403, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12. oktobar 1946; *ibid.*, dos. br. 817-421, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmuta, 26. august 1946; *ibid.*, dos. br. 817-469, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahima, 30. maj 1946; *ibid.*, dos. br. 817-534, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujage, 15. oktobar 1946; *ibid.*, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31. juli 1946; *ibid.*, Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5. august 1946; *ibid.*, Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovići, 7. august 1946; *ibid.*, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8. august 1946; *ibid.*, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9. august 1946; ABiH, Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (ZKUZ), kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9. august 1946; *ibid.*, kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4. august 1946; *ibid.*, kut. 14, Srez Bihać, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8. august 1946.
- 13 Za Poljsku, vidjeti Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001); Andrzej Żbikowski, „Pogroms and Massacres during the Summer of 1941 in the Łomża and Białystok District: The Case of Radziłów,” u ediciji Beate Kosmala i Georgi Verbeeck, *Facing the Catastrophe: Jews and Non-Jews in Europe during World War II* (Oxford: Berg, 2011), 41–72; Żbikowski, „Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941,” u *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ur. Lucjan Dobroszycki i Jeffrey Gurock (New York: Routledge, 1993), 173–179; za Ukrajinu, vidjeti Wendy Lower, „Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons,” *Journal of Genocide Research* 13, broj 3 (septembar 2011): 217–246; Ray Brandon i Wendy Lower, ur., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington: Indiana University Press, 2008); Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002); za Bjelorusiju, vidjeti Leonid Rein, „Local Collaboration in the Execution of the ‘Final Solution’ in Nazi-Occupied Belorussia,” *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (Winter 2006): 381–409; za Rumuniju, vidjeti Radu Ioanid, „The Holocaust in Romania: The Iași Pogrom of June 1941,” u ediciji David Cesarani, *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies* (London, Routledge 2004), 475–509; Vladimir Solonari, „Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8, br. 4 (Fall 2007): 749–787.

vodstva nad pobunjenicima postaje očigledan krajem srpnja i početkom kolovoza kada su seoski borci napali četiri hrvatska sela i, umjesto da izravnavaju račune samo s lokalnim ustašama, poubijali sve Hrvate na koje su naišli. Ubijeno je nekoliko stotina ljudi, uključujući žene i djecu.¹⁴ Ipak, vrhunac komunističkog neuspjeha bio je niz masakra širih razmjera do kojih je došlo u i oko grada Kulen Vakufa u periodu između 6. i 8. rujna 1941. godine. Tijekom četrdeset i osam sati, pobunjeni Srbi potaknuti osvetom, i seljaci, poubijali su skoro dvije tisuće svojih uglavnom nenaoružanih komšija Muslimana.¹⁵

Mapa 2: Nezavisna Država Hrvatska s unutrašnjim granicama velikih župa

- 14 Hrvatska su sela uključivala Boričevac, Brotnja, Vrtoče, i Krnjeušu. O ovim ubojstvima, vidi Josip Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. kolovoza 1941. godine* (Zagreb: Vikarija Banjalučke biskupije, 1999); Ana Došen, *To je bilo onda* (Zagreb: vlastito izdanje, 2006); Došen, *Krnjeuša u srcu i sjećanju* (Rijeka: Matica hrvatska, 1994); Josip Pavičić, edicija, *Dossier Boričevac* (Zagreb: 2012); Dane Ivezić, „Srbi su pobili cijeli rod Ivezića u selu Brotnja,“ *Vila Velebita: list Like i velibitskog primorja*, br. 31, 17. mart 1995, 10; Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske, *Odmetnička zvjerstva pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova, 1942), 38.
- 15 O istorijatu masovnog nasilja u regionu Kulen Vakufa tijekom 1941. godine, vidi Max Bergholz, „The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War,“ *East European Politics & Societies* 24, no. 3 (Summer 2010): 408–434.

Najupečatljiviji aspekt ovog lokalnog nasilja bio je značaj kratkoročnih situacijskih faktora u nastanku i eskalaciji masovnih ubojstava. Nije duboko ukorijenjena, raširena mržnja među susjedima dovela grupe ekstremista i oportunistu radi pljačke i ubojstva, već iznenadni dolazak rata i uspostava fašističkog režima. Ovo je nasilje tada pokrenulo seriju masakra koji su brzo preplavili čitavu zajednicu i poprimili dimenzije genocida. Slično dinamici masovnog nasilja u Ruandi 1994. godine, kontekst rata i inicijalna ubojstva u Kulen Vakufu dovela su do brze „kolektivne kategorizacije drugih“, prema kojoj su se meke granice vjere i nacionalnosti između nekadašnjih susjeda, koji su tijekom povijesti općenito mirno uzajamno živjeli, uskoro pretvorile u tvrdu, smrtonosnu liniju podjele.¹⁶ Mnogi od Srba koji su preživjeli ustaške maskare odjednom su sve Muslimane i Hrvate vidjeli kao krivce, što ih je navelo na počinjenje ubojstava iz osvete. S druge strane, mnogi među Hrvatima i Muslimanima koji su preživjeli ova osvetnička ubojstva sad su odjednom osjećali da su svi Srbi bili krivi, što je dovelo do dodatne eskalacije nasilja.¹⁷ Na taj je način nasilje u regiji brzo stvorilo novu percepciju ekstremno polariziranih grupnih identiteta iscrtavajući, kroz činove ubojstva, čvrste granice podjele. Ova dinamika suprotna zdravom razumu – kojom nasilje stvara antagonističke identitete umjesto da suprotstavljeni identiteti dovode do nasilja – jest to na što su znanstvenici počeli obraćati pažnju u drugim kontekstima, kao što je građanski rat u Grčkoj ili neredi na raznim mjestima u južnoj Aziji.¹⁸

Ukratko, masovna su ubojstva bila uglavnom odraz neočekivanih lokalnih situacijskih događaja, više nego pedantni plan začet od strane državnog vrha koji je nastojao iskoristiti duboke, već postojeće socijalne raskole, i masovno je nasilje koje se dogodilo samo po sebi vrlo brzo dovelo do visoke razine polarizacije u odnosima među zajednicama. Kako se građanski rat razvijao, multietnički partizanski pokret otpora pod vodstvom komunista, koji je bio opredijeljen za međuetničku koegzistenciju, s vremenom je stekao vlast. Paradoksalno, pokret je apsorbirao mnoge Srbe koji su bili izvršitelji

16 O „kolektivnoj kategorizaciji drugih“ u Rwandi tijekom 1994. godine, vidi Scott Straus, *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2006). Za više teoretsko razmatranje ovog koncepta, vidi James Waller, *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing* (New York: Oxford University Press, 2002).

17 Za primjere brzog nastanka ovog senzibiliteta u razdoblju nakon masovnih ubojstava u području Kulen Vakufa u ljeto 1941. godine, vidjeti Esad Bibanović, „Kulen Vakuf: Svjedočanstvo jednog vremena“ (neobjavljeni rukopisi, privatna kolekcija), 54–55; Milan Vukmanović, *Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine* (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1987), 130; Mara Kecman-Hodak, „Sjećanje na Bušević, Kestenovac, Bosanske Strpče i Kalate“, u *Bosanski Petrovac u NOB: Zbornik sjećanja*, 7 knj., ur. Vladimir Čerkez (Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974), 3: 150–159; Nikola Karanović, „Sadještvo sa ličkim ustanicama“, u *Drvar, 1941–1945: Sjećanja učesnika*, 5 knj., ur. Pero Morača (Drvar: Skupština opština Drvar, 1972), 2: 410.

18 Za Grčku, vidjeti Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); za Južnu Aziju, vidi Veena Das, „Collective Violence and the Shifting Categories of Communal Riots, Ethnic Cleansing and Genocide“, u *The Historiography of Genocide*, ur. Dan Stone (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 93–127; o ovoj dinamici u širem smislu, vidjeti Glenn Bowman, „The Violence in Identity“, u *Anthropology of Violence and Conflict*, ur. Bettina E. Schmidt i Ingo W. Schröder (London: Routledge, 2001), 25–46.

masakra nad Hrvatima i Muslimanima. Ova ratna dinamika rezultirala je, nakon pobjede partizana 1945. godine, formiranjem višeznačne kulture šutnje koja se ticala masovnih ubojstava Hrvata i Muslimana, civila, čije su stvaranje i širenje potpomogle komunističke vlasti, zajedno s lokalnim počiniteljima i žrtvama.¹⁹

***

U poslijeratnom periodu tri su glavna mentalna obrasca strukturirala mišljenje ljudi o odnosima među zajednicama u kulenvakufskom kraju. Prvi je bila sloga. S obzirom na količinu nasilja tijekom rata, možda iznenađuje da su odnosi među nekim stanovnicima bili pozitivniji nakon što je rat završen. Ključni element je bio to koliko su neki komšije bili spremni jedni druge spašavati na vrhuncu nasilja (srpanj – rujan 1941). Više od nekolicine njih je zaista veoma riskiralo da spase svoje komšije, nekada plaćajući cijenu vlastitim životom.²⁰ Oni čiji su životi spašeni u jednom krugu pokolja možda su onda spašavali one koji su njih prethodno spasili. Ta je dinamika osigurala da nakon 1945. postoji duboki osjećaj divljenja i zahvalnosti. Naprimjer, supruga Muje Derviševića, koji je jedva izbjegao da bude ubijen kod jame Golubnjača, gdje su ustanici pogubili više od četiri stotine odraslih muškaraca i dječaka, uvijek je hvalila ustanika koji je spasio njenu porodicu, pozivala ga na kavu i o njemu govorila kao „moj brat“.²¹ Drugi muslimani su se s nježnošću sjećali svojih komšija pravoslavaca koji su im u ratu spasili život, podsjećajući time ostale, koji nisu doživjeli takav odnos, da „nisu svi Srbi isti“.²² Oni koje su komšije spasili tijekom rata očito su vjerovali da su najbitniji karakter i ponašanje osobe, a ne njena etnička pripadnost.²³

pozitivni poslijeratni odnosi između nekih koji su se smatrali Srbima i muslimanima u tom kraju bili su vidljivi kada su oni počeli obnavljati svoja svetišta u Kulenvakufu u periodu od sredine do kraja 1950-ih. Kad su Srbi obnavljali pravoslavnu

19 O poslijeratnoj šutnji o ubojstvima hrvatskih i muslimanskih civila, vidjeti Bergholz, „The Strange Silence.“

20 Za primjere spašavanja pripadnika različitih zajednica tijekom ljeta 1941, vidjeti Esad Bibanović, „Kulen Vakuf“ (neobjavljeni rukopisi, privatna kolekcija), 48–50; idem, „Stanovništvo Kulenvakufa“ (neobjavljeni rukopisi, privatna kolekcija), 120–124; idem, „Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku,“ u *Bihać u novijoj historiji (1918–1945): Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*, 2 toma, ur. Galib Šljivo, 1 (Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1987), 432–434; Milan Šijan, „Nastanak i djelovanje KPJ na teritoriji kotara do oslobođenja Donjeg Lapca februara 1942. godine“ u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941–1945*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985), 41, 43; Jovanić, „Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine“, 105; Obradović, „Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945“, 824, 831–832; Medić, „Obavještajna služba na području donjolapačkog kotara“, 889.

21 Intervju s Đulom Seferovićem, 13. X. 2008, Ostrovnica.

22 Intervju sa Seadom Kadićem, 3. XI. 2008, Bihać; s Adilom Kulenovićem, 7. XI. 2006, Sarajevo; i sa Svetozarom Tankosićem, 16. X. 2008, Martin Brod.

23 Intervju s Brankom Dobracom, 1. X. 2008, Kulen-Vakuf.

crkvu, pomagali su im neki komšije muslimani, koji su dali materijal i novac.²⁴ Godine 1962. lokalne komunističke vlasti bile su iznenađene kada su otkrile da je čovjek koji je dao najveći prilog za crkveno zvono i toranj bio musliman.²⁵ Ta velikodušnost išla je u oba smjera: kada su muslimani počeli obnavljati svoju džamiju, neki su komšije Srbi dali donacije.²⁶ Nemoguće je znati točno što je motiviralo te pojedince, ali se čini vjerojatnim da je nasilje iz 1941. godine – i specifično, preživljavanje masovnih ubijanja zahvaljujući onome što su njihove komšije poduzeli da ih spase – imalo paradoksalan efekt na jačanje veza među zajednicama. To je učinilo da za neke poslijeratna društvena sloga postane stvarnost.

Drugi mentalni obrazac, koji barem odaje dojam sloge, bilo je od države nametnuto „bratstvo i jedinstvo“. Kako se jedan mještanin partizan sjećao: „[Nacionalni] odnosi su bili dobri, ali su morali biti dobri. Bratstvo i jedinstvo je bilo zakon.“²⁷ Ili, po riječima kćeri Muje Derviševića: „Bilo je bratstvo i jedinstvo, i ‘doviđenja’, to je to. Svi smo sada bili jednaki, svi isti. Ono što se desilo tijekom rata, desilo se, i to je to.“²⁸ U tom cilju, lokalne vlasti su organizirale proslave događaja poput rođendana predsjednika Josipa Broza Tita, 25. svibnja, i dana za koji su vlasti odlučile da obilježavaju dan komunističkog ustanka, 27. srpnja 1941.²⁹ To je bilo organizirano dijelom i kako bi se građanima za koje se smatralo da pripadaju različitim etničkim grupama pružilo nešto što će zajedno proslavljati.³⁰ Druga metoda koja je korištena radi ujedinjavanja multietničkog stanovništva bilo je selektivno sjećanje na mrtve iz rata na načine koji nisu bili etnički, kao što je javni obred polaganja vijenaca na grob „palih boraca“ i „žrtava fašističkog terora“ 4. srpnja, na „Dan borca“, i druge komemorativne datume vezane za rat.³¹ Vlasti su organizirale i „radne akcije“, kao što su bile izgradnja pute-

24 Intervjui s Mujom Hasanagićem, 4. XI. 2008, Kulen-Vakuf; s Aletom Galijaševićem, 12. X. 2008, Kulen-Vakuf; i sa Seadom Kadićem, 3. XI. 2008, Bihać.

25 Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK), Fond Sreski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK SK BiH) Bihać, kut. 195, Informacija o nekim pitanjima ideološkog i političkog djelovanja osnovnih organizacija Saveza komunista na opštini Bihać, 2. februara 1962, 5–6. O reakciji lokalnih vlasti na gradnju pravoslavne crkve u Kulen-Vakufu, vidjeti ibid., kut. 196 I, Narodni odbor sreza Bihać, Komisija za vjerska pitanja, Informacija o stanju i nekim problemima u razvitku odnosa država – crkva (na srezu), 1962, 3.

26 Intervju s Mujom Hasanagićem, 4. XI. 2008, Kulen-Vakuf.

27 Intervju s Dimitrom Reljićem, 10. X. 2008, Martin Brod.

28 Intervju sa Đulom Seferovićem, 13. X. 2008, Ostrovica.

29 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 318, Dnevne informacije sreskih komiteta, 1949, Sreski komitet Bihać, 3. maja 1949, 1; 26. maja 1949, 1; ibid., kut. 139, Oblasni komitet Komunističke partije BiH, Odjeljenje za propagandu i agitaciju, U vezi proslave dana ustanka 27. jula, 8. jula 1950, 1.

30 Do 1961. godine, kad je bila dvadeseta godišnjica ustanka, barem petnaest takvih proslava trebalo se održati u bihaćkom kraju. Za kompletan spisak, vidjeti u ibid., kut. 199, Program proslave 20-to godišnjice Ustanka naroda Jugoslavije na području opštine Bihać, 9. februara 1961, 2–4.

31 Vidjeti, naprimjer, AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 196, Opštinski odbor Saveza boraca Bihać, Pripreme proslave 4. jula, „Dana borca“, pripremanje i polaganje vijenaca na grobove palih boraca i žrtve fašističkog terora, 17. juna 1956. Vidjeti i *Krajina*, „Svečano je proslavljen ‘4. juli’ Dan borca“, 27. jula 1956, 1.

va i željezničkih pruga.³² Te aktivnosti nisu bile usmjerene samo na obnovu i širenje postojeće infrastrukture, već su osmišljene i da ohrabre ljude koji su sebe percipirali kao pripadnike različitih etničkih grupa, a koji su sada, nakon građanskog rata, živjeli skupa, da zajedno djeluju na ostvarenju zajedničkih ciljeva.

Ovim se ne želi reći da su jugoslavenski komunisti nastojali transformirati svoje multietničko stanovništvo u novu monoetničku „jugoslavensku naciju“. Poput njihovih sovjetskih pandana, i oni su općenito podržavali nacionalni princip i često ohrabivali nacionalno definiranje teritorija, jezika i kulture. Ali sve se to izražavanje pripadnosti moralo dešavati u okviru „bratstva i jedinstva“, što se labavo da usporediti s konceptom „prijateljstva naroda“ u Sovjetskom Savezu. U oba slučaja „nacije“ su mogle biti nacionalne po formi, ali su morale biti socijalističke po sadržaju i ujedinjene kao „braća“. Antagonistički nacionalizam nije se tolerirao.³³

Središnji element tog njegovanja i jačanja „bratstva i jedinstva“ bio je praćenje odnosa među zajednicama, što su činile lokalne vlasti. One su provodile taj nadzor ne samo kako bi prikupljale informacije nego i da pronađu način da oblikuju ponašanje stanovništva u skladu sa željom za istinskim „bratstvom i jedinstvom“.³⁴ Nakon rata Centralni komitet Komunističke partije podučio je svoje mjesne odbore da prikupljaju informacije o „nacionalnim“ ili „međunacionalnim odnosima“ u svom mjestu. Prvenstveno ih je zanimalo da ustanove ima li „bratstva i jedinstva“ ili je u nastajanju, a ako ga nema, onda ih je zanimalo tko su pojedinci, grupe ili „elementi“ koji mu stoje na putu.³⁵ Ovo prikupljanje informacija desetljećima je bilo među njihovim glavnim prioritetima.³⁶

32 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 318, Dnevne informacije sreskih komiteta, 1949, Sreski komitet Bihać, 3. maja 1949, 1; 11. maja 1949, 1; 14. maja 1949, 1; *ibid.*, Sreski komitet Bosanski Petrovac, 20. maja 1949, 1.

33 O sličnostima i razlikama između jugoslavenske i sovjetske politike nacionalnog pitanja, vidjeti Veljko Vujčić and Victor Zaslavsky, „The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia“, *Telos* 1991, br. 88 (1991): 120–140; za diskusiju o kulturnoj politici „bratstva i jedinstva“ u Jugoslaviji, vidjeti Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford: Stanford University Press, 1998), pogl. 3; o historijatu sovjetske politike nacionalnog pitanja, vidjeti Terry Martin, *The Armative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001); Ronald Grigor Suny i Terry Martin, ur. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford: Oxford University Press, 2001); Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005).

34 Razumijevanje nadzora koji su provodile komunističke vlasti zasniva se na analizi desetina dokumenata koje su sačinili razni organi Saveza komunista o stanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini od 1945. pa do kasnih 1960-ih. Za važnu raspravu o nadzoru kao metodi društvenog inženjeringa, vidjeti Peter Holquist, „Information Is the Alpha and Omega of Our Work’: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context“, *Journal of Modern History* 69, br. 3 (1997): 415–450.

35 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 175, Izvještaj za mjesec decembar 1947. godine o radu i stanju na terenu sreza Bosanski Petrovac, 29. decembra 1947, 2; *ibid.*, kut. 294, Razni izvještaji, Stanje po okruzima: Okrug Bihać, Političko stanje, 1948, 1.

36 Za primjere naglasaka koji je stavljan na praćenje odnosa među zajednicama iz šireg područja tijekom 1950-ih, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 140, Analiza o djelovanju klera na srezu bihačkom, 20. aprila 1952, 1; *ibid.*, Političko stanje i rad masovnih organizacija na terenu sreza Bihać,

Izvještaj o odnosima među zajednicama u kulenvakufskoj općini načinjen u prosincu 1958. godine daje primjere tipova ponašanja za koje su vlasti bile zainteresirane. Musliman po imenu Omer Kulenović govorio je da je Kulen-Vakuf bio „turski“ do 1918, nakon čega je pao u srpske ruke; kritizirao je srpsku monarhiju u međuratnom periodu i dominaciju Srba u partizanskom pokretu tijekom rata i u Komunističkoj partiji nakon 1945. Na jednom skupu koji je organizirala Srpska pravoslavna crkva u selu Mali Cvjetnić priča se da je Srbin po imenu Miloš Knežević vikao masi: „Ovdje su cvjetnički Srbi! Gdje su Turci [Kulen] Vakufa? Jebem im tursku mater!“ Izvještaj je sadržavao i nekoliko drugih primjera ponašanja koje su vlasti klasificirale kao „šovinizam“, akte za koje se smatralo da predstavljaju prijetnju pojedincima druge etničke pripadnosti te da su time štetni za „bratstvo i jedinstvo“.³⁷

Nakon što su prikupile te informacije, vlasti bi se pozabavile prekršiteljima. Oni su Socijalističkom savezu radnog naroda, velikoj društveno-političkoj organizaciji u čijem je članstvu bila većina građana, dali uputu da organizira javne skupove za sve mještane na temu „Neki šovinistički izrazi u našoj opštini i djelovanje Socijalističkog saveza po tom pitanju“.³⁸ Prije sastanaka lokalni komunisti su privatno razgovarali sa svakim od prekršitelja i savjetovali im da moraju prisustvovati sastanku i ispričati se cijeloj zajednici. Kasnije bi većina na tim sastancima ustajala i izražavala žaljenje zbog svojih komentara.³⁹

Takvi javni skupovi bili su za vlast forum na kojem su lokalnom stanovništvu saopćavali kako vrijeđanje njihovih komšija na osnovu etničke pripadnosti neće biti tolerirano.⁴⁰ Ta je praksa mještanima pružala moćne poticaje da budu poslušni, barem

-
- 1952, 7–8; A BiH, Fond CK SK BiH, kut. 56, O nekim negativnim pojavama u partijskim organizacijama, 1952, 11; *ibid.*, kut. 6N-103, Iz informacije Sreskog komiteta Bihać o radu osnovnih organizacija i nekim negativnim pojavama, 13. juna 1953, 2; *ibid.*, Iz izvještaja Sreskog komiteta SK Bihać, 25. decembra 1953, 3; AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 144, Materijali sa opštinske konferencije, 4. augusta 1955, 5; *ibid.*, kut. 148, Zapisnik sa sastanka Sekretarijata Sreskog komiteta Saveza komunista BiH Bihać, 6. juna 1956, 11; *ibid.*, Sastanak Sreskog komiteta Saveza komunista u Bihaću, 1956, 5; *ibid.*, kut. 159, Referat koji je podnesen na III Plenumu CK SK BiH, 20. juna 1957, 19–23.
- 37 *Ibid.*, kut. 161, Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu OK SK BiH] Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen-Vakuf, 28. decembra 1958, 1–3.
- 38 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 168, Sastanci Opštinskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije za opštinu Kulen-Vakuf, dnevni redovi i datumi održanih sastanka, 1958, „Neke šovinističke pojave na našoj opštini i rad organizacije Socijalističkog saveza po ovom pitanju“, 10. novembra 1958. Za daljnje informacije o organizaciji ovih sastanaka o problemu šovinizma, vidjeti *ibid.*, kut. 167, Referat o radu Opštinskog komiteta i organizacije Saveza komunista na opštini Kulen-Vakuf u vremenu od III do IV opštinske konferencije Saveza komunista, 5. januara 1958 – 8. februara 1959, 11.
- 39 *Ibid.*, kut. 161, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen-Vakuf, 28. decembra 1958, 1–3.
- 40 Za primjere iz šireg područja na kojem se nalazila opština Kulen-Vakuf, vidjeti *ibid.*, kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Velike Kladuše, 26. decembra 1958, 1–2; *ibid.*, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Bužim, 26. decembra 1958, 1–2; *ibid.*, Informacije Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosanska Krupa, Predmet: Pojave šoviniz-

na površini, bez obzira na to što su stvarno osjećali. Ljudi su znali da ih se prati i da će dobiti ukor ako djeluju na načine štetne za „bratstvo i jedinstvo“. Te antinacionalističke prakse su imale dvije dodatne posljedice, jednu namjernu i jednu nenamjernu. Prva, primjena nadzora i discipline naučila je ljude da govore jezikom „bratstva i jedinstva“, čiji je jedan element bio izricanje kritike na načine koji nisu etnički obilježeni.⁴¹ Druga, kazna koju su vlasti primjenjivale za takve prestupe pokazivala im je da ste, ako svog lokalnog neprijatelja optužite za „šovinizam“, mogli potencijalno državu okrenuti protiv tog protivnika. Ta dinamika bila je slična onome što je Jan Gross u svojoj studiji o sovjetizaciji dijelova istočne Europe između 1939. i 1941. nazvao „privatizacijom politike“.⁴² Možda je to nehotice ohrabrivalo ljude da svakodnevne incidente i lične sukobe promatraju kao moguće manifestacije „šovinizma“ koje bi na to mogle skrenuti pažnju vlastima kao način da riješe lokalne sporove.⁴³ U tom smislu, to što je država provodila antinacionalističku ideologiju „bratstva i jedinstva“ moglo je rezultirati time da ljudi razmišljaju više – a ne manje – o korištenju nacionalizma i etničkih kategorija u svojim tumačenjima svakodnevnih iskustava.

Drugi način kojim je provođenje „bratstva i jedinstva“ moglo paradoksalno uvećati značaj etničkih kategorija ima veze s tim kako se optužba za „šovinizam“ mogla iskoristiti u raspravama o nasilju tijekom rata. Jedan izvještaj iz 1959. o „šovinističkim sukobima i incidentima“ bilježi da su mještani Kulen-Vakufa razgovarali o tome kako su bez ikakvih problema sagrađeni spomenici „srpskim žrtvama“ ustaša. Oni su se, međutim, žalili da se ništa nije sagrađilo za muslimane koji su bili žrtve ustanika. Regionalni komitet Saveza komunista okarakterizirao je ljude koji su kritizirali ovu očitu nejednakost kao „šovinistički orijentirane muslimane“.⁴⁴ Ovdje se da vidjeti da je „bratstvo i jedinstvo“ doista bila ideologija etničke jednakosti, ali i ideologija koja je imala stroge granice, koje su usađene u specifičnu lokalnu dinamiku nasilja tijekom rata. Neki članovi Saveza komunista su godinama prije nagovijestili razloge za ovu nejednakost kad su na zatvorenim sastancima govorili: „Pošto ljudi nisu jednako učestvovali u ratu, onda se sada ne može na sve jednako gledati.“⁴⁵ Optužba za „šovinizam“ u ovom slučaju

ma, 28. decembra 1958, 1–2; *ibid.*, Informacija o nekim pojavama šovinizma na terenu bihačke opštine u 1958. godini, 30. decembra 1958, 1–2; *ibid.*, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu Bosanski Petrovac, 1958, 1; *ibid.*, kut. 165, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području sreza Bihać, 31. decembra 1958, 1–2.

41 Moje razmišljanje o pojmu govorenja jezikom „bratstva i jedinstva“ pod utjecajem je rada Stephena Kortkina o pojmu „govoriti boljševičkim jezikom“ u sovjetskom kontekstu. Vidjeti Kortkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995).

42 O „privatizaciji politike“, vidjeti Gross, *Revolution from Abroad*.

43 Vidjeti, naprimjer, ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Analiza o međunacionalnim odnosima na go-raždanskom srezu, juli 1962, 8–10.

44 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 5; vidjeti i *ibid.*, kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961. godini, 1961, 9.

45 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 56, O nekim negativnim pojavama u partijskim organizacijama, 1952, 11. Što je pojedinac činio tijekom rata i dalje je, sve do kraja 1950-ih, bilo ključno mjerilo koje je odlučivalo šta su u poratnom periodu pojedinci, kao i njihova djeca, mogli postići. Naprimjer, sugla-

tako osvjetljava način na koji je provedba „bratstva i jedinstva“ mogla zapravo povećati svijest o antagonističkom etnicitetu. Na lokalnom nivou bilo je jasno da je određenim grupama, definiranim etničkim kategorijama, davana prednost zbog specifične dinamike ubijanja među zajednicama i po tome da li se uklapaju u poslijeratne političke imperativne komunističkih vlasti. Na području Kulen-Vakufa ustaške žrtve mogle su imati spomenike zato što su mogle biti klasificirane kao „žrtve fašističkog terora“; oni koje su pobili ustanici nisu zato što se njihovi ubojice – ustanici, od kojih su neki pred kraj rata postali partizani – nisu mogli kategorizirati kao fašisti. Dakle, nasilje tijekom rata na odlučujući je način strukturiralo granice i mogućnosti izgradnje poslijeratne etničke jednakosti.

Provođenje „bratstva i jedinstva“ nije se, dakle, svodilo samo na praćenje nacionalistički orijentiranih pojedinaca i njihovo discipliniranje, niti mu je jedina karakteristika bilo to kako su pojedinci mogli koristiti optužbe za „šovinizam“ u pokušaju da vlast okrenu protiv svojih protivnika u lokalnim sukobima; bilo je to i sredstvo kojim su vlasti prikrivale politički nesvarljive aspekte ubijanja među zajednicama na lokalnom nivou. Zbog prirode tog nasilja, inženjering etničke jednakosti nakon 1945. paradoksalno je zahtijevao nejednak tretman dijela stanovništva na etničkoj osnovi.

Vraćajući se na svakodnevno nadziranje provođenja „bratstva i jedinstva“, kada su pojedinci koji bi uvrijedili druge na osnovu etničke pripadnosti odlučivali da se ne izvine na javnim skupovima ili kada su prekršaji smatrani previše ozbiljnim da javno izvinyenje ne bi bilo dovoljno, vlasti su primjenjivale druge metode. Lokalni komunisti nisu se ustručavali da daju upute lokalnoj policiji da hapse, krivično gone i kažnjavaju te prekršioce, obično tako što su ih izbacivali iz društveno-političkih organizacija, kažnjavali novčano i, u nekim slučajevima, zatvarali. U siječnju 1957, naprimjer, Milka Grubiša, koja se opisuje kao Srkinja i članica Saveza komunista iz općine Kulen-Vakuf, započela je „šovinističku svađu“ s jednim učiteljem muslimanom. Incident je bio dovoljno ozbiljan da prisutni pozovu policiju. Kada su milicajci, koji su izgleda bili muslimani, stigli, Grubiša je i njih izvrijedala. Sreski komitet Saveza komunista u Bihaću, kojem je Grubiša pripadala, preporučio je da se ona izbací iz organizacije zbog ovog incidenta, kao i zbog nekoliko drugih situacija kad se ponašala na način koji je smatran neprihvatljivim za jednog člana Saveza komunista.⁴⁶

U drugom slučaju, 1958. godine, čovjek opisan kao Srbin po imenu Branko Altagić pokušao je uvjeriti grupu Srba iz sela Prkosi da napuste svoju općinu i pridruže se budućoj općini Vrtoče, obećavajući im da će, ako to urade, dobiti jednu prodavaonicu

---

snost da se postane član Saveza komunista često se vrtila oko toga jesu li roditelji mogućeg kandidata u ratu bili ustaše ili četnici, ili je osoba percipirana kao netko tko je na neki način bio povezan s ustašama ili četnicima. O tome, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 169, Zapisnik sa savjetovanja članova sekretarijata Sreskih komiteta, nekih članova Sreskog komiteta, sekretara opštinskih komiteta Saveza komunista i predsjednika NOO-e sa terena srezova Banja Luke, Prijedora i Bihaća, 14. septembra 1959, 4.

46 AUSK, SK SK BiH Bihać, kut. 196, Odluka Sreskog komiteta kojom se potvrđuje kazna „Isključenje iz SKJ“ Grubiše Milke, 12. januara 1957, 1.

u njihovom selu. Oni su odgovorili rekavši da već imaju prodavaonicu. Dogodilo se da je ta prodavaonica pripadala trgovačkoj firmi „Ostrovica“, čije je sjedište bilo u Kulen-Vakufu i vodili su je muslimani. Firma je također uglavnom zapošljavala muslimansku radnu snagu. Altagić je eksplodirao od bijesa vičući na Srbe: „Ta prodavnica u Prkosima je ustaška! Mi Srbi iz Vrtoče smo oslobodili vas Srbe iz Prkosa i Oraškog Brda od ustaša, a čijoj opštini vi sada volite pripadati. Doći će opet vrijeme kada će vas oni klati i neka vas kolju... mi vas od njih nećemo braniti.“ Ministarstvo unutrašnjih poslova preporučilo je da se on optuži i kazni zbog ovog šovinističkog verbalnog napada.⁴⁷

Provođenje „bratstva i jedinstva“ energičnim policijskim radom zaokupljalo je znatnu pažnju vlasti u ovom kraju, zapravo i diljem Bosne i Hercegovine, krajem 1950-ih i početkom 1960-ih. U bihaćkom kraju (gdje je spadala općina Kulen-Vakuf) Sekretarijat unutrašnjih poslova tijekom 1961. krivično je procesuirao 110 slučajeva protiv pojedinaca koji su djelovali na načine koji su smatrani „šovinističkim“ te time štetnim za „bratstvo i jedinstvo“.⁴⁸ Broj ljudi koji su hapšeni i upozoravani, ali ne i krivično gonjeni, vjerojatno je bio mnogo veći. Diljem Bosne i Hercegovine na tisuće pojedinaca vlasti su disciplinirale zbog „šovinizma“ u tom istom periodu. Od siječnja 1958. do rujna 1961. lokalna policija zabilježila je 329 ozbiljnih fizičkih sukoba koji su započeli zbog šovinističkih komentara, a u koje je bilo umiješano više od 2500 osoba.⁴⁹ Od kraja 1959. ili početka 1960. do sredine 1962. prijavljena su 7433 pojedinačna akta „šovinizma“ diljem te republike, prosječno po osam dnevno. Nije jasno jesu li svi pojedinci koji su vrijeđali ljude bili formalno optuženi ili krivično gonjeni, mada postojanje tako preciznih statističkih informacija snažno sugerira da je i policija bila pozivana na lice mjesta i veliku vjerojatnost da je bilo i neke vrste kazni.⁵⁰ Veliki broj prijavljenih incidenata i opsežan angažman policije i sudova ilustriraju značaj koji su komunističke vlasti pridavale rigoroznom nadziranju provedbe „bratstva i jedinstva“. Ako bi netko bio percipiran kao netko tko oklijeva u pružanju podrške toj ideologiji, spremnost vla-

47 Ibid., kut. 161, Sekretarijat za unutrašnje poslove Bihać, Predmet: Altagić, Branko – prijedlog za krivično gonjenje, 13. decembra 1958.

48 Ibid., kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961. godini, 1961. (Ovaj dokument ne sadrži informaciju o tome tko je bio odgovoran za njegovo sastavljanje, ali njegov stil i forma sugeriraju da su ga sastavili članovi Sekretarijata za unutrašnje poslove [SUP] ili državne bezbjednosti [UDBA].)

49 O krivičnom gonjenju pojedinaca zbog šovinističkog ponašanja u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 57; *ibid.*, kut. 37, Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Analiza o raznim vidovima neprijateljske aktivnosti i djelovanja stihije i konzervativizma u današnjim uslovima, novembar 1961, 66.

50 Ibid., kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 22. Podaci o broju kršenja zakona, hapšenja i optužnica za 1960-e su nepotpuni. Međutim, raspoloživa dokumentacija sugerira da je policija imala pune ruke posla tijekom tog desetljeća nadzirući „bratstvo i jedinstvo“. Naprimjer, tijekom prvih osam mjeseci 1969. podignuto je 220 optužnica i 1600 prekršajnih optužbi za šovinizam, nacionalizam i akte protiv komunističkog vodstva. O tim brojkama, vidjeti *ibid.*, kut. bez broja, Razni napisi koji se odnose na neke aktuelne probleme nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, 1969, Podaci, Sekretarijat unutrašnjih poslova, 1968.

sti da nametnu pozitivne etničke odnose bila je veliki poticaj da ljudi to prihvate u svakodnevnom životu.

Treći mentalni obrazac koji je utjecao na odnose između zajednica kod manjeg broja ljudi bila je nesloga. Dokazi sugeriraju da su njihovi stavovi bili ukorijenjeni u masovnim ubijanjima 1941. i drugim slučajevima nasilja tijekom rata. Među onima koji su aktivno širili ta gledišta bili su vjerski lideri. Pravoslavni svećenik Branislav Branić iz kulenvakufskog kraja bio je poznat po tome što je za muslimane govorio da su „paščad“. Aludirajući na činjenicu da su neki muslimani ubijali Srbe tijekom rata, on je upozoravao Srbe da treba da se zaštite od svojih komšija muslimana zato što „pašče koje te je ujelo lani, uješće i ove godine“.⁵¹ Za nekoliko muslimanskih hodža u široj regiji prijavljeno je da su upozoravali mještane muslimane da su pod prijetnjom bivših Srba partizana, koje su nekada nazivali „četničko-komunistima“ – što je spominjanje činjenice da su partizani tijekom rata u svoje redove primili brojne srpske borce koji su prethodno ubijali muslimane.⁵² Takvi primjeri sugeriraju značaj ratnih događaja u strukturiranju negativnih stavova prema muslimanima i Srbima koje su nakon rata zauzeli neki vjerski predstavnici pravoslavlja i islama.

Čak i neki koji su bili u prvim redovima promotora „bratstva i jedinstva“ – komunistički zvaničnici i pripadnici vojske – gledali su negativno na svoje komšije drugih nacionalnosti.⁵³ Za neke pojedince opisane kao Srbi, uključujući šaćicu članova Saveza komunista, tijekom 1958. zabilježeno je da su muslimanima tog kraja pogrdno govorili „Turci“ i da su im psovali „tursku mater“, posebno pri piću.⁵⁴ Za neke Srbe članove Saveza komunista u tom kraju zabilježeno je da su se na sastancima žalili kako je teško proširiti članstvo njihove organizacije mimo njihovih sunarodnjaka zato što su muslimani „ustaše“.⁵⁵

Takvi komentari mogli su izazvati svađe, kao što je bio slučaj 1958. godine, kada se jedan Srbin, aktivni major Jugoslavenske narodne armije, jako napio u nekom hotelu za

51 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 140, Analiza o djelovanju klera na srezu bahaćkom, 20. aprila 1952, 1. Pravoslavni svećenik Dragoljub Jovanović s područja Bosanskog Petrovca očito je davao antimuslimanske komentare u to doba. O njegovim aktima, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 6N-103, Iz izvještaja Sreskog komiteta SK BiH Bihać, 25. decembra 1953, 3.

52 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 140, Političko stanje i rad masovnih organizacija na terenu sreza Bihać, 1952, 7–8.

53 O uključenosti nekih članova Saveza komunista u šovinističke incidente u širem bahaćkom kraju, vidjeti *ibid.*, kut. 169, Razni materijali vezani za rad Sreskog komiteta SKJ Bihać, 20. marta 1959, 8; općenito o stavu visokopozicioniranih članova Saveza komunista Bosne i Hercegovine da su određeni krajevi i sela te republike bili „ustaški“ ili „četnički“, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 17; *ibid.*, kut. 37, Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Analiza o raznim vidovima neprijateljske aktivnosti i djelovanja stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, novembar 1961, 29.

54 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 161, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen Vakuf, 28. decembra 1958, 1–3.

55 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 7, Izvještaj o radu na brojčanom jačanju organizacija Saveza komunista na opštinama Bihać, Bosanska Krupa, i Kulen-Vakuf, 15. juna 1959, 41.

stolom s još nekoliko Srba. U jednom trenutku okrenuo se prema muslimanu koji je sjedio u blizini i doviknuo mu da je ustaša. Musliman i drugi s kojima je sjedio uzvratili su da su major i njegovo društvo četnici. Njih dvojica su ustala da se potuku, pri čemu je major potegao pištolj. Dvadesetak Srba se okupilo oko majora, a šezdesetak-sedamdesetak muslimana se okupilo nasuprot njima. Neki su izvukli noževe, dok su se drugi uhvatili stolica. U posljednjem trenutku jedan musliman bivši partizan uspio je smiriti Srbe te je masovna tuča izbjegnuta.⁵⁶ Ovaj primjer sugerira da su ratna iskustva i kategorije, koje su se često preklapale s etničkim kategorijama (npr. ustaše kao muslimani i četnici kao Srbi), i dalje imali jak utjecaj na neke pojedince i nakon rata, čak i među komunistima i pripadnicima vojske, unatoč njihovom zadatku da promoviraju „bratstvo i jedinstvo“.⁵⁷

Bilo je sličnih slučajeva i u drugim dijelovima šire regije krajem 1950-ih i početkom 1960-ih. Godine 1962. grupa mladih Srba došunjala se u hrvatsko selo jedne noći i počela pjevati srpske pjesme i vikati „Jebemo vam ustašku majku!“ Hrvatima. Neki mladići Hrvati izišli su iz kuća da se suoče s njima i počela je tuča u kojoj je učestvovalo trideset do četrdeset ljudi. U izvještaju o tom incidentu Savez komunista identificirao je ratno naslijeđe kao direktan uzrok, navodeći da su roditelji mnogih tih Hrvata bili ustaše koji su 1941. godine pobili roditelje tih Srba.⁵⁸ U drugim prilikama nije dolazilo do fizičkog koškanja, ali je naslijeđe rata u strukturiranju percepcija bilo vrlo očito. Neki Srbi kritizirali su vlasti zbog uvođenja struje i izgradnje vodovoda i kanalizacije u muslimanskim selima i gradovima, tvrdeći da su to „ustaška mjesta“ koja ne zaslužuju tu infrastrukturu.⁵⁹

56 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Velike Kladuše, 26. decembra 1958, 1–2.

57 Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine zabilježio je u povjerljivom izvještaju iz 1959. o nacionalnim odnosima u cijeloj republici da su neki članovi te organizacije bili krivi za ekstremno negativan pogled na članove drugih nacionalnosti koji se temeljio na događajima iz rata. Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 31.

58 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu Bihać, 19. oktobra 1962, 6. Slični incidenti su se dešavali u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Naprimjer, tijekom 1962. u općini Duvno neki učenici koji su se potukli brzo su se podijelili po nacionalnosti. Bacali su jedni na druge kamenje i vikali da će se jednoga dana osvetiti za žrtve svoje strane u ratu. Vlasti su utvrdile da je incident imao veze sa svađom koja se prethodne godine zbila između roditelja te djece. Ta svađa je donekle vukla korijen iz događaja u ratu. Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 28.

59 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 165, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području sreza Bihać, 31. decembra 1958, 2. O Srbima koji kritiziraju izgradnju infrastrukture u muslimanskim gradovima i selima zato što su na njih gledali kao na „ustaška mjesta“, vidjeti *ibid.*, kut. 164, Informacije Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosanska Krupa, Predmet: Pojave šovinizma, 28. decembra 1958, 1. U drugim regijama Bosne i Hercegovine, muslimani su se nekad ponašali na isti način, čak i gore, prema svojim susjedima Srbima. Naprimjer, muslimani iz sela Turija (u tuzlanskom kraju) prekinuli su dotok električne energije, tako da struja iz njihovog sela nije mogla doći do susjednog, srpskog sela. Za muslimane članove lokalnog komiteta Saveza komunista prijavljeno je da su sudjelovali u tom incidentu. Nije jasno što je muslimane natjeralo da poduzmu takve mjere, ali sukobi koji sežu iz rata možda su bili faktor koji je tome doprinio. O ovom incidentu, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 6.

Sreski komitet Saveza komunista ukazao je 1963. godine na to da je poseban problem u vezi sa „šovinizmom“ bio to što su neki pojedinci, koji su izgubili rođake u masovnim ubijanjima tijekom rata, izražavali želju za osvetom.⁶⁰ Tako su 1962. godine u nekoj kavani čuli čovjeka kako kaže: „Daj Bože zdravlja i života, osvetiću svoje roditelje. Neću zaludu rukave zasukati. Molim se Bogu da mi se nijedan Turčin ne obrati jer ću im ja pokazati ko je zaklao moje roditelje – jebat ću im mater tursku.“⁶¹ Ili, te iste godine jedan drugi je doviknuo grupi nakon što su prisustvovali otkrivanju spomenika u znak sjećanja na rat: „Svi ste vi ustaše, i upamtit ćete čije ste majke ubili 1941. Jebat ću vam majku balijsku!“⁶² Situacija je bila slična i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. U nekim pravoslavnim i muslimanskim selima u zeničkom kraju mnogi su mještani u ratu bili ili četnici ili ustaše. Savez komunista zabilježio je da su sukobi između nekoliko pojedinaca vukli korijene iz masovnih ubijanja tijekom rata i trajali sve do 1960-ih godina.⁶³ U općini Lukavac dvojica ljudi – opisani kao musliman i Srbin – posvađali su se u kavani i musliman je viknuo: „Ono što ti se desilo ocu [1941] desit će se i tebi... treba te zaklat kao i tvog oca... doći će i tvoje vrijeme!“⁶⁴ Ti primjeri potkrepljuju tvrdnju koju je iznio Savez komunista 1962. godine: „Osim ekonomskih i kulturnih pitanja, rat je imao najveći utjecaj na savremene nacionalne odnose.“⁶⁵ Za neke, u ratu proživljene traume su učinile da se njihova negativna gledišta o komšijama drugačije percipirane nacionalnosti, čini se, nisu promijenila. A taj stav je nekad prožimao percepciju ne samo prošlosti nego i budućnosti. Za jednog bivšeg četnika iz kakanjskog kraja rečeno je da je svojim komšijama Srbima 1961. godine rekao: „Držite se svog oružja jer doći će

60 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 11, Neki idejno-politički organi i organizacije Saveza komunista na selu bihačkog sreza, septembar 1963, 11–12.

61 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobar 1962, 6.

62 Ibid.

63 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Neki vidovi negativnih pojava na planu međunacionalnih odnosa na području zeničkog sreza, 29. augusta 1962, 3.

64 Ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području komune Lukavac, 1962, 3.

65 Ibid., Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, novembar 1962, 1. Za više primjera problema u raznim krajevima Bosne i Hercegovine koji ilustriraju kako su iskustva iz rata neke ljude navodila da imaju vrlo negativnu percepciju svojih susjeda drugih nacionalnosti tijekom poratnih godina, vidjeti ibid., Analiza o problemima međunacionalnih odnosa na području živiničke komune, 26. juna 1962, 2; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području opštine Srebrenica, juni 1962, 3; ibid., Informacija o aktuelnim idejnim problemima međunacionalnih odnosa i utjecaja iz inostranstva na opštinama: Livno, Duvno, Kupres i Bugojno, 7. jula 1962, 1, 5; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Prijedora, 15. jula 1962, 2; ibid., Analiza o međunacionalnim odnosima na području dobojskog sreza, 21. jula 1962, 12–13, 23; ibid., Analiza o međunacionalnim odnosima na gorazdanskom srezu, juli 1962, 9–10; ibid., Analiza o nekim problemima međunacionalnih odnosa u srezu Brčko, juli 1962, 3–6; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na srezu Banjaluka, 28. jula 1962, 10, 14; ibid., Analiza o nekim problemima međunacionalnih odnosa na srezu Tuzla, 3. augusta 1962, 3, 5.

vrijeme kada će vam zatrebati.⁶⁶ Krajem 1960-ih u istočnoj Bosni, gdje su u ratu četnici masovno ubijali muslimane civile, jedan mještanin musliman predvidio je da će se rat uskoro vratiti: „Teško nama muslimanima. Srbi će nas opet klati.“⁶⁷

***

Ova tri mentalna obrasca – sloga, od države nametnuto „bratstvo i jedinstvo“ i nesloga – nude uvid u kompleksnu prirodu lokalnih poslijeratnih odnosa među zajednicama u manjim zajednicama kao što su one u kulenvakufskom kraju. Ali sugerirati da je među njima postojala jasna distinkcija, mada je to korisno za analizu, predstavlja donekle statičan portret društvenih odnosa koji zamagljuje jednu mnogo fluidniju i promjenjiviju dinamiku. Dokumenti koji ranije nisu bili dostupni sugeriraju da su se visoki nivoi antagonistične „grupne“ pripadnosti mogli brzo iskristalizirati kao odgovor na incidente percipirane kao incidenti utemeljeni na „etničkom sukobu“. U takvim momentima neki ljudi bi doživjeli iznenadnu promjenu i brzo protumačili da je uzrok incidenta usađen u etničku pripadnost sudionika, a pogotovo u onome što su bile ratne asocijacije koje su pripisivali cijelim etničkim grupama. Ta tumačenja nisu samo opisivala takve incidente kao „etnički zasnovane“; zapravo su ih i konstituirala u tim kategorijama.⁶⁸ Kao rezultat, često obični incidenti među pojedincima brzo su se mijenjali u sukobe između kolektiviteta, između „nas“ i „njih“. U tom procesu neki ljudi bi iznenada doživjeli moćan osjećaj antagonističke nacionalnosti.

Još su dva aspekta relevantna za konceptualizaciju ove dinamike „naprasne nacionalnosti“. Prvo, činjenica da su etničke kategorije nekima i dalje bile važne nakon rata ne smije nas navesti na zaključak da su te kategorije, i za rat vezane asocijacije, bile dominantne među većinom ljudi u svakodnevnom životu. Dokazi sugeriraju da nisu, pogotovo zbog žestokog nadzora koji su vlasti provodile u provedbi „bratstva i jedinstva“. Prije će biti da su mogli s vremena na vrijeme izbiti na površinu kada bi emocije postajale zapaljive, obično kao odgovor na konfliktne situacije. I drugo, reakcije na incidente koji su proizvodili naprasnu nacionalnost nisu obavezno bile vođene proračunatom željom da se etnicitet iskoristi za neki određeni cilj, naprimjer da se vlast okrene protiv pojedinaca u nekom ličnom sporu; prije će biti da su pojedinci iznenada prihvaćali veoma etnicizirano tumačenje događaja na jedan mnogo nesvjesniji i poluautomatski način nakon prijetnji nasiljem ili nasilnih akata koje je izazivao etnički

66 Ibid., kut. 37, Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Politička dokumentacija o metodama i formama neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, novembar 1961, 157.

67 Arhiv Republike Srpske (ARS), Područna jedinica Foča (PJF), Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK SK BiH) Foča, Zapisnik sa proširene sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista Foča, 4. aprila 1969, 12.

68 O ovoj dinamici, vidjeti Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 16.

način gledanja čiji su korijeni bili u iskustvima i sjećanju na nasilje počinjeno u ratu.⁶⁹ Naprasna nacionalnost je, dakle, bio brzi prelaz s općenito neeticiziranog na veoma etnicizirani načina gledanja na svijet, i bila je više automatski emocionalni odgovor nego racionalna, instrumentalna odluka.

Među incidentima koji su imali tendenciju da rezultiraju naprasnom nacionalnošću bili su verbalni napadi, jezična koškanja i ubojstva, od kojih mnogi djeluju da su povezani s događajima iz rata. U jednom izvještaju iz 1963. godine Sreski komitet Saveza komunista pokazao je svijest o tome kako brzo takvi incidenti mogu promijeniti odnose među zajednicama: „Šovinizam je i dalje problem... opasnost od njega latentno živi. Čak neprilična gesta ili akcija ima potencijal da pokrene i izazove političke probleme.“⁷⁰ Nekoliko primjera iz 1950-ih i 1960-ih ilustriraju kako se naprasna nacionalnost može kristalizirati nakon lokalnih incidenata. Krajem 1950-ih Savez komunista nije karakterizirao odnose među zajednicama u široj regiji kao negativne. Ali kada su neki ljudi, opisani kao „Srbi“, ubili „muslimana“, koji je jedne noći prolazio kroz njihovo selo u općini Bužim, neki mještani muslimani naprasno su izgubili svaku iluziju koju su mogli imati o podršci komunističkih vlasti za „bratstvo i jedinstvo“. Nije bilo jasno je li to ubojstvo bilo usađeno u „etnički sukob“. Ipak, kako je jedan musliman kasnije sažeo to opće osjećanje: „Da je Srbin ubijen, vlada bi ubila pedeset muslimana, a da se pobije pedeset muslimana oni ne bi ubili nijednog Srbina.“⁷¹ Ovo ubojstvo nije samo izazvalo napetost među mještanima Srbima i muslimanima, nego je razotkrilo i osjećaj koji je postojao među nekim muslimanima da vlasti imaju velike predrasude prema njima. Ovo ubojstvo pokazalo je koliko se brzo jedan incident mogao protumačiti i uspostaviti potpuno kroz prizmu etničkog sukoba, kao i potencijalno razočaravajući odgovor vlasti. Nije to više bilo ubojstvo u koje je bilo umiješano nekoliko pojedinaca, od kojih su neki slučajno bili nominalno Srbi, a jedan od njih slučajno bio nominalno musliman; bio je to sada incident između „Srba“ i „muslimana“ općenito.

Drugi slučajevi pokazuju kako takvi primjeri sukoba razotkrivaju neka implicitna uvjerenja ljudi da su njihove komšije krive za izazivanje problema ne zbog pojedinačnog ponašanja, već prije zato što su percipirani kao osobe druge etničke pripadnosti. Negdje tijekom 1958. u selu blizu Kulen-Vakufa musliman po imenu Salih Hadžić pojavio se pred kućom komšije Srbina Branka Rokvića u pijanom stanju. Ušao je u kuću bez poziva, a onda Rokvića udario bez ikakvog očitog razloga. Policijska istraga nije zaključila da je Hadžić napao Rokvića zato što je mrzio Srbe; pijanstvo i nekakav lični

69 O tome kako etničke percepcije mogu biti potaknute na nesvjesne načine a da nisu instrumentalizirane, vidjeti Rogers Brubaker, Mara Loveman, and Peter Stamatov, „Ethnicity as Cognition“, *Theory and Society* 33, br. 1 (2004): 31–64; za diskusiju o tumačenjima koja su više instrumentalistička, vidjeti Jonathan Okamura, „Situational Ethnicity“, *Ethnic and Racial Studies* 4, br. 4 (oktobar 1981): 452–465.

70 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 11, Neki idejno-politički organi i organizacije Saveza komunista na selu bihačkog sreza, septembar 1963, 12.

71 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Bužim, 26. decembra 1958, 2.

spor između njih dvojice čini se da su bili uzrok incidenta. Ali Rokvićeva porodica ipak je insistirala da se to tretira kao čin „nacionalnog šovinizma“ i počela širiti glasine da su „muslimani“ odgovorni za sve akte šovinizma.⁷² U ovom slučaju neposredna percepcija ove porodice da je svađa bila povezana s etničkom mržnjom bila je važniji faktor u njihovom tumačenju incidenta nego sve informacije do kojih je došla policijska istraga. „Etnicitet“ i „etnički sukob“ nisu u ovom slučaju bili ni samorazumljivi ni inherentni mada se incident desio između pojedinaca opisanih kao „Srbin“ i „musliman“; prije će biti da su to rođaci žrtve pokušali predstaviti kao „etnički sukob“ svojim interpretativnim tvrdnjama nakon samog incidenta.⁷³ Čineći to, oni su bili središnji akteri proizvodnje naprasne nacionalnosti.

Ovi incidenti ponekad su navodili ljude da zahtijevaju da se kazne svi oni koje su percipirali kao pripadnike određenog etniciteta mada sam incident možda nije imao ništa s „etničkim sukobom“, a da je okrivljena strana mogla biti tek pojedinac. Naprimjer, krajem 1950-ih ili početkom 1960-ih jedan mladić musliman silovao je stariju Srpkinju u selu Buševići nedaleko od Kulen-Vakufa. Mada je policija utvrdila da je mladić počinio krivično djelo iz razloga koji nisu bili „šovinistički“, Srbi u selu počeli su govoriti da se treba osvetiti „muslimanima“ za taj incident. U sličnom lokalnom događaju dvojica mladića, od kojih je jedan opisan kao „Srbin“, a drugi kao „musliman“, potukli su se i musliman je ubio Srbina. Razlozi za ovu tuču, čini se, nisu imali ništa s etničkim sukobom; očito je to bio lični spor koji se oteo kontroli. Ipak, lokalni Srbi govorili su o potrebi da se osвете za mladićevu smrt tako što će se pozabaviti ne samo muslimanom koji je kriv za ubojstvo nego i svim muslimanima tog kraja koje su smatrali kolektivnim krivcima.⁷⁴ U sličnim slučajevima neki Srbi nisu htjeli govoriti o ubojstvu jednog od svojih kao o pojedinačnom aktu. U jednom takvom slučaju, musliman po imenu Haso ubio je momka Srbina. Mještani Srbi, međutim, brzo su prešli s riječi „Haso je ubio momka“ na „Turci su ubili momka“, pri čemu je termin Turčin bio pogrdni naziv za muslimane, a mogao je značiti i „ustaša“.⁷⁵ Takvi primjeri bacaju svjetlo na to kako su neki ljudi sukobe koji su nominalno bili međuetnički tumačili isključivo kroz vizuru „etničkog sukoba“. Ta perspektiva je onda bila okvir za njihove pozive na osvetu na etničkoj osnovi. Ali njihove interpretativne tvrdnje i njihovi kasniji pozivi na osvetu bili su *konstitutivni* akti usmjereni na to da se incidenti učine „etničkim“, dok je posljedica bila proizvodnja naprasne nacionalnosti.

72 Ibid., Informacije o šovinističkim pojavama na terenu Bosanski Petrovac, 1958, 1. O ovom incidentu, vidjeti i *ibid.*, kut. 186, Analiza metoda i formi neprijateljske djelatnosti na području opštine Bosanski Petrovac, 30. maja 1961, 7–8.

73 Vidjeti Brubaker, „Ethnicity without Groups“, 11.

74 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 3.

75 Ibid., kut. 234, Zapisnik sa zajedničke proširene sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista i Izvršnog odbora Opštinskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosanska Krupa, 3. februara 1965, 5.

Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine zabilježio je 1959. godine da su često mali svakodnevni incidenti završavali tako da su prerastali u „etničke sukobe“ – ili, možda još točnije, u sukobe koje su ljudi percipirali kao etničke. Stoka nekog muslimana koja zaluta na srpsko imanje, ili Srbin koji prolazi kroz muslimansko selo pjevajući srpsku pjesmu – takvi incidenti mogli su isprovocirati muslimane da Srbima psuju „srpsku“, „vlašku“ ili „četničku“ majku, ili Srbe da muslimanima psuju „tursku“, „ustašku“ ili „balijsku“ majku, sve veoma uvredljivo za one kojima su psovke bile upućene. Te psovke, u kojima su gotovo uvijek oni kojima su bile upućene kategorizirani u etničkim terminima i/ili terminima vezanim za rat i uključivali psovku na račun primaoočeve majke, sugeriraju blisku vezu između sjećanja na nasilje u ratu, rodni odnosa i slučajeva naprasne nacionalnosti. Takve psovke možda su muškarcima – koji su ih, čini se, najčešće i dobacivali – bile sredstvo da ponovo steknu osjećaj moći i muškosti koji je u ratu bio tako duboko pogođen aktima masovnog nasilja, među kojima je često bilo i slučajeva masovnih seksualnih napada na njihove žene.⁷⁶ Naučnici koji se bave istraživanjem Južne Azije primijetili su sličnu dinamiku u lokalnim oblicima nacionalizma u kojima je prevazilaženje osjećaja efeminizacije koje nad čovjekom izvrši osoba koja je „etnički drugi“ ključna pokretačka sila u slučajevima lokalnog sukoba, pogotovo među mladićima.⁷⁷

Stoga teško da nas može iznenaditi što su ti verbalni napadi, koji su se odmah mogli protumačiti kao reference na intimne, traumatske historije nasilja nad ženama pripadnicama jedne zajednice tijekom rata, lako mogli dovesti do male svađe koja je brzo mogla eskalirati u masovne tuče. U nekim situacijama cijela sela, koja su normalno živjela u mirnom suživotu, iznenada bi se našla u međusobnom sudaru nakon relativno sitnog incidenta, često bez vidljive osnove u „etničkom sukobu“, izazvanom svađom između pojedinaca nominalno različite etničke pripadnosti.⁷⁸ Stupanj do kojeg bi se pojedinci naglo svrstavali isključivo uz one koje su percipirali kao pripadnike svoje etničke grupe tijekom i nakon takvih incidenata bivao je očit kada bi vlasti pokušale krivično goniti okrivljenu stranu. Često se dešavalo da bi samo muslimani dolazili svjedočiti u korist muslimana optuženih za sudjelovanje u takvim svađama, dok bi samo Srbi dolazili svjedočiti Srbima.⁷⁹

76 Mada se čini da su uglavnom muškarci dobacivali takve psovke, dokazi iz istočne Bosne sugeriraju da su ponekad u tom sudjelovale i žene. Vidjeti, naprimjer, ARS, PJE, Fond SK SK BiH Foča, Preduzetni komitet Saveza komunista rudnika mrkog uglja Miljevina, Predmet: Informacija o nekim pojavama, 21. maja 1961, 2.

77 Za analizu ove dinamike među mladim hindusima i muslimanima, vidjeti Thomas Blom Hansen, „Recuperating Masculinity: Hindu Nationalism, Violence, and the Exorcism of the Muslim ‘Other’“, *Critique of Anthropology* 16, br. 2 (1996): 137–172; o hindusima i sikhima, vidjeti Veena Das, *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary* (Berkeley: University of California Press, 2007), 110.

78 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 7–9.

79 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, juni 1961, 7.

Ponekad čak nije bilo potrebno da se dogodi incident da se naprasno pojave i brzo prošire tumačenja koja bi mogla dovesti do nasilja među zajednicama. Glasine su često bile jedino što je bilo potrebno da se izazovu krupni poremećaji, što su historičari i antropolozi koji proučavaju neke dijelove Europe i Južne Azije zapazili u drugim kontekstima.⁸⁰ Centralni komitet je sa zaprepaštenjem zabilježio tuču između Srba i muslimana mještana jednog sela u sarajevskoj regiji krajem 1950-ih. Uzrok svađe bila je vijest koja je brzo stigla do Srba tog sela da su im komšije muslimani oštetili pravoslavnu crkvu i groblje. Usljedila je velika tuča. Vijest je, međutim, bila lažna; bila je to obična glasina: muslimani nisu ništa učinili.⁸¹

U sličnom događaju koji se zbio 1964. godine u Velikoj Kladuši, jedan dječak musliman, koji je čuvao stoku blizu pravoslavnog groblja, bacio je kamen i oštetio sliku na jednom nadgrobnom spomeniku. Porodica umrlog naljutila se i smjesta zatražila od lokalne policije da uhvati dječaka zbog nacionalističkog napada. Njegova se porodica brzo ispričala, ali srpska porodica i dalje je insistirala da Savez komunista ovaj incident tretira kao šovinistički. Zapaljive glasine su onda počele kružiti po srpskim selima tog kraja da muslimani vade tijela iz groblja i da planiraju izgraditi novu džamiju tik do pravoslavne crkve.⁸² Čak je i jednostavni čin bacanja kamena jednog djeteta mogao brzo eskalirati u „etnički sukob“.

Ovi primjeri ne sugeriraju da su zajednice u kojima se stanovnici percipiraju, i sami sebe percipiraju, kao osobe različite etničke pripadnosti nekako sklonije sukobu i nasilju nego monokulturalne zajednice. Ono što proizvodi reakcije na takve incidente nije unutarnji osjećaj antagonističke kulturalne razlike među mještanima. Prije će biti da je specifična historijska dinamika lokalnih odnosa među zajednicama neke pojedince učinila sklonim da sukobe tumače na osobito antagonističan način. U mnogim slučajevima dokazi sugeriraju da je sjećanje na nasilje počinjeno u ratu bilo u pozadini te da je strukturiralo i pojačavalo načine na koje neki ljudi tumače glasine i stvarne

80 Za južnu Aziju, vidjeti Stanley Tambiah, *Levelling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia* (Berkeley: University of California Press, 1996); M. J. Akbar, *Riot after Riot. Reports on Caste and Communal Violence in India* (New Delhi: Penguin Books, 1988); Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Delhi: Oxford University Press, 1983); za klasičnu studiju o Francuskoj, vidjeti Georges Lefebvre, *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France*, engl. prevod Joan White (New York: Pantheon Books, 1973); vidjeti i George F. E. Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1959); za Francusku i Englesku, vidjeti Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848* (New York: Wiley, 1964); za Rusiju, vidjeti Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia: From the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961); o fenomenu glasina općenitije, vidjeti Peter Lienhardt, „The Interpretation of Rumour“, u *Studies in Social Anthropology: Essays in Memory of E. E. Evans-Pritchard by His Former Oxford Colleagues*, ur. J. H. M. Beattie and R. G. Lienhardt (Oxford: Clarendon Press, 1975), 105–131; Gordon W. Allport and Leo Postman, *The Psychology of Rumor* (New York: H. Holt, 1947).

81 AUSK, Fond SK SK BiH Bihac, kut. 186, Metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervativizma u današnjim uslovima, juni 1961, 46.

82 Ibid., kut. 219, Neke pojave nacionalne netrpeljivosti i šovinističkih ispada na području velikokladuške opštine, 1964, 4.

slučajeve sukoba. Zbog toga su te osobe bile sklone brzo povjerovati u priče o pretpostavljenim neprijateljskim namjerama određenih pojedinaca i grupa koje su se često brzo materijalizirale tijekom i nakon incidenata. Kako Donald Horowitz zapaža u svojoj studiji o prevratima u mnogim drugim kontekstima, „glasina neće uhvatiti maha ako za nju nema tržišta”.⁸³ U kulenvakufskom kraju iskustvo i sjećanje na nasilje među zajednicama u vrijeme rata uvelike su stvorili to tržište.

Tako je, naprimjer, 1961. godine jedan radnik Srbin poginuo na radnom mjestu na području Bosanskog Petrovca blizu Kulen-Vakufa kada se na njega slučajno obrusio neki teški komad građevinskog materijala. Samo su radnici muslimani toga dana tovarili tu građu. Nekoliko radnika Srba – koje će Savez komunista kasnije navoditi kao „srpske nacionalističke elemente“ pošto su već odslužili zatvorsku kaznu jer su tijekom rata bili četnici – pokrenulo je glasine da su radnici muslimani namjerno ubili tog Srbina. Čuvši tu priču, ostali radnici Srbi spremili su se da izazovu tuču s kolegama muslimanima. Prisustvo policije spriječilo je ono što bi svakako postala ozbiljna tuča. Čini se da su ratna iskustva Srbe koji su pustili tu glasinu uvjetovala da takav incident smjesta tumače kroz prizmu etničkog sukoba.⁸⁴

Događaji iz rata igrali su ulogu i u strukturiranju reakcija na incidente međuetničkih sukoba u drugim krajevima. U fočanskom kraju je, tako, 1963. godine došlo do tuče između dva radnika tamošnje termoelektrane, pri čemu je jedan opisan kao musliman a drugi kao Srbin. Izvještaji Saveza komunista nisu sugerirali da su njih dvojica imala ličnu povijest međuetničkog sukoba u Drugom svjetskom ratu. Zapravo, čini se da su tada obojica bili djeca. Svejedno, njihova je tuča navela muslimana Hajrudina Hasanbegovića, koji je bio član Saveza komunista, da dovikne svom kolegi Srbinu Anđelku Pavloviću da su „ljudi kao on“ (tj. Srbi) zaklali njegovog brata u ratu, a onda pokrali sve iz njihove kuće, i sada sebi grade novu kuću od onog što su opljačkali. Pavlović je odgovorio da su svi muslimani iz porodice Hasanbegović bili ustaše u ratu te da bi i Hajrudin bio ustaša da je imao dovoljno godina.⁸⁵ Ključni faktor ovdje je bio kako je svađa potaknula mentalni obrazac ratnih iskustava i/ili sjećanja koji je možda prenosila rodbina, a koji je strukturirao način na koji su obojica kategorizirali i napali jedan drugoga. Ova svađa između dvojice radnika nominalno različite etničke pripadnosti tako se pretvorila u „etnički sukob“ sa snažnim asocijacijama na rat.

Da rodbina kod kuće i u selu može biti glavni prenosilac traumatskih historijskih sjećanja o nasilju među zajednicama djeci koja će mnogo godina kasnije sudjelovati u takvim svađama može se vidjeti iz dokaza koje su prikupili lokalni komiteti Saveza komunista. Godine 1961. članovi jednog takvog komiteta koji su obilazili nekoliko

83 Donald Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot* (Berkeley: University of California Press, 2001), 75.

84 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Analiza metoda i formi neprijateljske djelatnosti na području opštine Bosanski Petrovac, 30. maja 1961, 8.

85 ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Informacija o sprovođenju zaključaka i stavova Opštinskog komiteta Saveza komunista usvojenih na ranijim sastancima (nedatirani dokument, ali izgleda da je napisan krajem 1963. ili početkom 1964), 11.

pravoslavnih sela na području Kulen-Vakufa otkrili su da mnoga djeca ne prave razliku između kategorija „musliman“ i „Turčin“ unatoč činjenici da riječ „Turčin“ nisu koristile ni vlasti ni škole i da je, štaviše, ta riječ imala pogrdni ton. Često se događalo da su djeca objavljivala sasvim uvjereni: „Turci žive u raznim dijelovima naše regije.“⁸⁶ Kada im je traženo da navedu primjer nasilja između svog naroda i „Turaka“, članovi komiteta očekivali su da će djeca govoriti o danima osmanske vlasti u toj regiji; umjesto toga, oko 60 posto njih je odgovorilo da je za to primjer 1941. godina.⁸⁷ U drugom slučaju nekoliko komiteta Saveza komunista u sjeverozapadnoj Bosni zabilježilo je 1959. godine da učenici u pravoslavnim selima ponekad na pitanje „ko je bio naš neprijatelj tijekom rata?“ ne odgovaraju „fašisti“ ili „ustaše“, već „naše komšije Hrvati“.⁸⁸ Takvi dokazi sugeriraju da mentalni obrazac za tumačenje svađa i drugih sukoba korištenjem ratnih kategorija i njihovo povezivanje s lokalnim aktima nasilja među zajednicama imaju formativne korijene na mikronivou – u nečijoj kući ili selu. To su bila neka od primarnih mjesta gdje su djeca učila „ko je šta“ u smislu etničkih kategorija i „šta su nam oni učinili“ u ratu. Takvi etnicizirani načini gledanja mogli su se naprasno aktivirati kao osnova po kojoj se traži logika u trenucima lokalnog sukoba, posebno pri utvrđivanju uzroka tuča i drugih sporova.

Jedan vladin izvještaj načinjen 1961. godine o „šovinističkim svađama i incidentima“ u široj regiji općine Kulen-Vakuf potvrđuje ovu tendenciju kod određenih pojedinaца da svađe, ubijanja, silovanja i druge nasilne incidente brzo „oboje šovinističkim bojama“. Čini se da je njihov automatski odgovor bio tumačenje incidenta kao „šovinističkog napada“ ili kao manifestacije etničkog sukoba naprosto zato što su žrtva i počinitelji percipirani kao osobe različite etničke pripadnosti.⁸⁹ Savez komunista zabilježio je da su kod nekih ratna iskustva igrala ključnu ulogu u tumačenju takvih incidenata.⁹⁰

Arhivskih dokaza za to tko su točno bili glavni akteri poticanja slučajeva naprasne nacionalnosti često je vrlo malo, a suvremeno etnografsko istraživanje može dati frustrirajuće malo uvida u to s obzirom na stupanj do kojeg je najnoviji rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995) uništio lokalne zajednice masovnim ubijanjem, progonom i emigracijom. Često ima tek nekolicina preživjelih koji mogu ponuditi dodatne uvide u specifične lokalne sukobe zabilježene u arhivskim dokumentima načinjenim tijekom 1950-ih i 1960-ih godina. Bez obzira na to, moguće je načiniti skicu socijalnog profila onih koji su palili i potpirivali taj plamen naprasne nacionalnosti.

86 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima na području opštine Drvar, juni 1961, 5.

87 Ibid., 4.

88 Ibid, kut. 169, Zapisnik sa savjetovanja članova sekretarijata Sreskih komiteta, nekih članova Sreskog komiteta, sekretara opštinskih komiteta Saveza komunista i predsjednika NOO-e sa terena srezova Banja Luke, Prijedora i Bihaća, 14. septembra 1959, 8.

89 Ibid., kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961. godini, 1961, 10.

90 Ibid., kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 1–2.

Čini se da su to većinom bili ljudi iz seoskih krajeva i manjih gradova, gdje je nasilje među zajednicama tijekom rata često bile žešće i intimnije. Mnogi su bili srednjih godina i za njih se govorilo da su sudjelovali u „četničkim“ i „ustaškim“ formacijama tijekom rata. Drugi su bili djeca tih pojedinaca, koje su komunisti opisali kao „zadone gledištima svojih roditelja“.⁹¹ Članovi obitelji žrtve u danom incidentu često su igrali najaktivniju ulogu u stvaranju i poticanju etniciziranog tumačenja sukoba.⁹² Grupa koja se u tome ističe su muškarci koji su ranije tijekom 1950-ih i 1960-ih pušteni iz zatvora nakon što su odslužili kaznu zbog sudjelovanja u masovnom ubijanju i drugim ratnim zločinima. U nekim slučajevima oni su se vraćali u svoja sela i tamo bili dočekivani kao heroji, uz slavlja koja su danima trajala i pucnjavu u zrak iz pištolja, što je sve uznemiravalo stanovnike susjednih sela, gdje su živjeli ljudi koji su preživjeli njihovo nasilje.⁹³ Čini se da su ti pojedinci često bili ključni „moćnici“, da upotrijebim upečatljivi termin Sudhira Kakara iz njegovog rada o vođama nasilja među zajednicama u Indiji, koji su pokušavali incidente prikazati u etničkim kategorijama.⁹⁴ Prema vlastima, oni su bili uspješniji u mobiliziranju drugih da usvoje njihova tumačenja kad su se prisjećali bolnih ratnih uspomena. Kako je Savez komunista naveo 1962. godine: „Poseban oblik šovinističke aktivnosti odnosi se na evociranje događaja iz rata. To utječe na mlade i hrabri ih da mrze druge nacionalnosti i angažiraju se u šovinističkim aktivnostima. To je posebno izraženo u krajevima gdje je bilo masovnog pogubljenja u ratu. Pod utjecajem takvih pojedinaca nije neuobičajeno da ljudi izražavaju želju da se osвете za svoje najbliže koji su ubijeni tijekom rata.“⁹⁵

91 ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Druga sreska konferencija Saveza komunista gorazhdanskog sreza, april 1958, 16; *ibid.*, Materijal sa Treće sreske konferencije Saveza komunista gorazhdanskog sreza, 11–12. aprila 1960, 18; ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9. Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 7. maja 1959, 23–24, 46.

92 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 164, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu Bosanski Petrovac, 1958, 1.

93 ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Informacija o sprovođenju zaključaka i stavova Opštinskog komiteta Saveza komunista usvojenih na ranijim sastancima (nedatirani dokument, ali izgleda da je napisan krajem 1963. ili početkom 1964), 12.

94 O pojmu „moćnik“, vidjeti Kakar, *The Colours of Violence*, 71. O tome kako su pojedinci koji su oslobođeni iz zatvora nakon odsluženja kazne za ratne zločine igrali ulogu u stavljanju tih incidenata u okvir zasnovan na etničkim i ratnim kategorijama, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Prijedora, 15. jula 1962, 3; *ibid.*, Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa na srezu Banjaluka, 2. augusta 1962, 14; *ibid.*, Analiza o problemima međunacionalnih odnosa na području živiničke komune, 26. juna 1962, 2; AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Analiza metoda i formi neprijateljske djelatnosti na području opštine Bosanski Petrovac, 30. maja 1961, 8; o ulozima onih koji su se tijekom rata borili s frakcijama koje su komunisti zvali „neprijateljski elementi“ (ustaše, četnici itd.), vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa i pojavama šovinizma na srezu Sarajeva, 24. novembra 1962, 13, 24.

95 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 5.

Ponekad su komunisti bili ti koji su inicirali slučajeve naprasne nacionalnosti, a ne oni protiv kojih su se komunisti borili i koje su zatvarali zbog međuetničkog ubijanja tijekom rata.⁹⁶ Njihovo sudjelovanje, mada za nas može predstavljati iznenađenje, nije bilo iznenađenje i za njihove komšije, kako sugeriraju partijski dokumenti iz istočne Bosne: „Ima mnogo ljudi koji su počinili zločine tijekom rata, a koji danas žive prikriveno... [ali] ljudi znaju šta je ko radio u ratu, uključujući i one koji su sada članovi [komunističke] partije.“⁹⁷ Arhivski dokazi pokazuju da je bilo mnogo slučajeva u kojima su lokalni milicajci i članovi Saveza komunista igrali vodeću ulogu, suprotno argumentima vlasti da su obično „neprijatelji naroda“ iz rata odgovorni za pokretanje i eskalaciju slučajeva „šovinizma“.⁹⁸ Tako, da li je pokretač bio u komunističkoj vlasti ili izvan nje, nije bio primarno odlučujući faktor. Prije će biti da su neposredno iskustvo ekstremnog nasilja među zajednicama, ili sjećanja na to koja su prenosili rodbina i komšije, bili ono što je rezultiralo mentalnim obrascem po kojem su se tijekom i nakon veoma napetih konfliktnih trenutaka kategorije počinitelja iz ratnih vremena mogle lako povezati s cijelim „etničkim grupama“.⁹⁹

Dokazi, međutim, *ne* sugeriraju da je takav mentalni obrazac dominirao u svakodnevnom životu većine ljudi. On je često morao biti potaknut incidentom, često običnim, da bi dao poticaj za izbijanje i eskalaciju naprasne nacionalnosti. Ta je dinamika bila rasprostranjena diljem Bosne i Hercegovine. Godine 1962. u regiji Jajca, jugoistočno od Kulen-Vakufa, Savez komunista zabilježio je da je „masovna likvidacija stanovništva na osnovu nacionalnosti“ tijekom rata uspostavila poslijeratni obrazac po kojem su „lični sukobi“ brzo postajali „šovinistički po karakteru“. Sporovi među komšijama oko međa na poljima i korištenja vode, ili svađe između pastira u brdima koji su nominalno bili različite etničke pripadnosti, mogli su smjesta dobiti okvir „etničkog sukoba“. To uokvirivanje u kolektivne etničke kategorije moglo je aktivirati lokalna sjećanja na nasilje među zajednicama iz rata, koja bi ponekad cijela dva sela gurnula u masovnu tuču. U takvim momentima lokalni komunisti žalili su se da zbog obične svađe dvojice pastira u polju mentalitet koji korijen vuče iz nasilja počinjenog u ratu iznenada postaje od najvećeg značaja: „Svakog Hrvata i muslimana nazivaju ustašom, a

96 Vidjeti, naprimjer, *ibid.*, kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Velike Kladuše, 26. decembra 1958, 1–2.

97 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 294, Izvještaj instruktora sa terena, Srez Goražde, 1948, 1.

98 Vidjeti, naprimjer, *ibid.*, kut. 37, Analiza o međunacionalnim odnosima na gorazdanskom srezu, juli 1962, 9–10; *ibid.*, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 7. maja 1959, 51; ARS, PJE, Fond SK SK BiH Foča, Zapisnik sa sastanka Opštinskog komiteta Saveza komunista Foča, 29. februara 1960, 3; *ibid.*, Zapisnik sa Druge sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista Foča, 7. marta 1963, 1–3.

99 Izvještaji Saveza komunista o nacionalnim odnosima načinjeni krajem 1950-ih navode da su lokalna masovna ubijanja Srba, muslimana i Hrvata tijekom rata ostavila „duboke ožiljke na svijest ljudi, pogotovo među starijim generacijama i, konkretnije, među porodicama koje su bile direktno pogođene posljedicama nasilja među zajednicama“, i da je to bio glavni razlog za „nezdrave nacionalne odnose“. Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 7. maja 1959, 2.

svakog Srbina četnikom.¹⁰⁰ Iste takve eksplozije kolektivne kategorizacije koje korijen imaju u ratu bile su dio svakodnevnih sukoba i u regiji Kulen-Vakufa. Godine 1958. lokalni vlasnik kavane Nikola Filipović u pijanstvu je, u napadu bijesa, vikao svojim gostima: „Svi vi muslimani iz [Kulen] Vakufa ste ustaše! Ja vas znam od 1941.“¹⁰¹

Značaj ratnih iskustava u uvjetovanju da neki ljudi tumače poslijeratne incidente između pojedinaca različite nominalne etničke pripadnosti kao „etničke sukobe“ može se dalje vidjeti ako razmatramo reakcije na unutaretnička ubojstva – ona koja se dešavaju samo među „Srbima“ ili samo među „muslimanima“. Takvim slučajevima ljudi su posvećivali dramatično manje pažnje. Većinom nije bilo zapaljivih glasina o razlogu ubojstva. Ljudi se nisu pozivali na događaje iz rata da objasne zašto je došlo do ubojstva; nisu koristili ni svoja ratna iskustva da pravdaju potrebu za bilo kakvom kaznom ili osvetom protiv krivca.¹⁰²

Kada se smatralo da žrtva i počinitelj pripadaju istoj etničkoj grupi, ljudi su na te incidente gledali kao na tragične, ali ih općenito nisu karakterizirali kao nešto što je povezano s ratom i nisu zahtijevali da se kazna proširi na sve osobe percipirane kao pripadnike iste etničke grupe kao i počinitelj.¹⁰³ To sugerira da su međuetnički sukobi, ili glasine o takvim incidentima, imali posebnu moć da brzo evociraju uspomene na ekstremno nasilje počinjeno u ratu, osobito u krajevima gdje se ubijanje dešavalo na etničkoj osnovi i stvaralo mentalne obrasce kolektivne kategorizacije. Te emocionalne reakcije usađene u traumatična iskustva i sjećanja čini se da su ključni faktor pojave da neki ljudi gotovo smjesta takve incidente tumače isključivo kroz prizmu etničkog sukoba.

Naravno, sjećanje na nasilje počinjeno u ratu u mnogim je zajednicama sporo blijedilo. Ono je bilo redovno poticano zato što su počinioci i preživjeli i dalje živjeli blizu jedni drugih. U kulenvakufskom kraju je bilo muškaraca koji su svaki dan radili na željeznici zajedno s istim onim muškarcima koji su im ubili roditelje.¹⁰⁴ Četvrtkom, na pazarni dan, žene su nijemo prolazile kraj osoba koje su ih pokušale 1941. godine na smrt pretući kraj Une.¹⁰⁵ Mujo Dervišević, jedini koji je preživio pokolj muškaraca i dječaka kod jame Golubnjača, ponekad je sretao Mileta Pilipovića, koji je bio spreman zaklati ga netom prije nego što će on uspjeti pobjeći. On se tih susreta prisjeća: „Rat je bio gotov... i ja sam počeo raditi kao zidar. Jednog dana, miješao sam malter, i pogledao sam niz cestu. Vidio sam kapetana [Jugoslavenske narodne armije] koji je išao prema

100 Ibid., kut. 37, Informacija o međunacionalnim odnosima na terenu Narodnog odbora sreza Jajce, 6. augusta 1962, 1.

101 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 161, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen-Vakuf, 28. decembra 1958, 1–2.

102 Ibid., kut. 234, Zapisnik sa zajedničke proširene sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista i Izvršnog odbora Opštinskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosanska Krupa, 3. februara 1965, 2, 6.

103 Ibid.

104 Intervju sa Seadom Kadićem, 3. novembra 2008, Bihać.

105 Intervju sa sagovornikom koji je želio ostati anoniman, 24. septembra 2008.

meni i smješkao se. Viknuo je: ‘Zdravo, Mujo!’, a onda mi je pružio ruku. Ja sam ga gledao i gledao [i onda shvatio ko je]... ‘A što mi pružaš ruku!? Zar si zaboravio da si me tom istom rukom htio ubiti i gurnuti me u jamu?!’¹⁰⁶

Članovi porodice žrtava doživljavali su slična iskustva. Priča se da je bivši ustanik po imenu Jovo Medić ušao u krojačku radnju u Kulen-Vakufu nekoliko godina nakon rata. Sin vlasnika radnje ubijen je u pokoljima u rujnu 1941. godine. Razgovarajući s Medićem, vlasnik je prepoznao sat svoga sina na Medićevoj ruci. Nije ništa rekao, ali je počeo plakati. Medić je brzo izašao, da se nikad više ne vrati.¹⁰⁷ Očevi ljudi ubijenih u jami Golubnjača katkad su pokušavali otići na to mjesto, ali mještani seljaci – od kojih su možda neki i sudjelovali u ubijanju u ratu – često su ih maltretirali i tjerali.¹⁰⁸ Jedan otac, koji je uspio locirati Golubnjaču, počeo se moliti blizu otvora u jamu, ali ga je jedan bivši ustanik prekinuo gađajući ga kamenjem. „Ako si čovjek, samo nastavi“, viknuo je taj otac. „Allah će zaštititi grob mog sina od šejtana.“¹⁰⁹ Ti svakodnevni susreti koji su poticali traumatska sjećanja na rat nastavljeni su kako su prolazile poslijeratne godine. Za jednog bivšeg ustanika, koji se kasnije priključio partizanima i nakon rata radio kao popisivač na popisu stanovništva, govorilo se da je jednom pokucao na vrata da upita koliko ljudi živi u kući, na šta mu je hladno rečeno: „Ti bi trebao znati; pobio si mnoge od njih tijekom rata.“¹¹⁰ Ti susreti su osiguravali da se lokalne, intimne ratne traume ne zaboravljaju lako. A značili su da na nivou sela i grada počinitelji nisu opisivani tek kao apstraktne kategorije „ustanika“, „četnika“ ili „ustaša“, kako to čini većina historičara. Prije će biti da su bili poznati po imenu – „Kurtagići, Kadići i Mašinovići“, kao što su se dvojica stanovnika Martin Broda mogla odmah sjetiti mnogo desetljeća nakon rata – i po njihovim pojedinačnim ratnim djelima.¹¹¹

Ovaj kraj je bio donekle izuzetak u tom pogledu u usporedbi s najvećim dijelom ostatka Europe, gdje je došlo do velikog „nemiješanja“ ljudi – te time i počinitelja i preživjelih – na etničkoj osnovi tijekom i nakon rata. Stoga je bilo manje vjerojatno da će ta vrsta svakodnevnih susreta koji su poticali sjećanja na nasilje među zajednicama u vrijeme rata izbiti na površinu.¹¹² U ovom dijelu Jugoslavije, nasuprot tome, pobjeda par-

106 Svjedočenje Muje Derviševića u Kajan, „Pakao Vakuf Golubnjača“, 27.

107 Kurtagić, *Zapisi o Kulen Vakufu*, 47.

108 Intervju sa Đulom Seferović, 3. oktobra 2008, Ostrovica.

109 Hrvatski državni arhiv Karlovac (HDA DAKA), Fond Radnog materijala za Zbornik Donji Lapac, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Štikovac, „Krvavo lapačko ljeto“ (nedatirano), 83.

110 Intervju s Bećom Pehlivanovićem, 3. oktobra 2008, Bihać.

111 Intervjui sa sagovornicima koji su željeli ostati anonimni, 22. juna 2013, Martin Brod.

112 O ratnom i poratnom „nemiješanju“ ljudi u Europi, u kojima su prisilna razdvajanja po etničkim linijama također imala tendenciju da razdvajaju počinoce i preživjele masovnog nasilja u ratu, posebno u velikom dijelu istočne Europe, kao i u dijelovima Balkana, vidjeti Philipp Ther and Ana Siljak, ur., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001); Timothy Snyder, „To Resolve the Ukrainian Problem Once and For All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947“, *Journal of Cold War Studies* 1, br. 2 (1999): 86–120; Snyder, „The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943“, *Past and Present* 179, br. 1 (2003): 197–234; Steven Béla Várdy and T. Hunt Tooley, ur. *Ethnic Cleansing in Twentieth-*

tizana pod komunističkim vodstvom očuvala je multietničku zajednicu u dramatično etnički homogeniziranom krajoliku poslijeratne Europe. Ali pobjeda multietničkog principa imala je svoju cijenu: preživjeli i počinitelji, kao i njihovi potomci, i dalje su bili komšije, pa su njihovi svakodnevnih susreti, posebno slučajevi sukoba, redovno izazivali naprasnu nacionalnost. Poslijeratni odnosi među zajednicama tako su često bili izuzetno fluidni i veoma su zavisili od stupnja do kojeg su aktualni konfliktni incidenti aktivirali oblike kolektivne kategorizacije koji su korišteni imali u ratnim iskustvima i sjećanjima. U tim momentima punim naboja kad bi gotovo smjesta dolazilo do obilježavanja incidenata kao „etničkih“ među nekim ljudima bi buknuli antagonistički osjećaji i podjele na „mi“ i „oni“, koje su oni onda pokušavali proširiti dalje.

***

Započeli smo pričom iz Višegrada u kojoj je čovjek koji je bio optužen za ubojstvo iznenada u sudnici izgubio svoju individualnost te postao „Srbin“ i „četnik“. Što objašnjava ovu brzu preobrazbu kojom ljudi bivaju degradirani u kolektivne antagonističke kategorije? Kako se u tim momentima naprasno dogodi nacionalnost? Koju ulogu, ako je ima, igra nasilje u tom procesu? I čime može analiza mikrodinamike nacionalnosti usmjerena na događaje generalno doprinijeti proučavanju nacionalizma? Nakon rata vidjeli smo da su se pojavila tri primarna mentalna obrasca odnosa među zajednicama: sloga, „bratstvo i jedinstvo“ koje nameće država i nesloga. Za neke, činjenica da je u ratu komšija spašavao komšiju druge percipirane etničke pripadnosti svjedočila je o značaju međuetničkog prijateljstva i to je pomoglo nastanku istinskog osjećaja skladnih poslijeratnih odnosa među zajednicama. Intenzivni rad komunističkih vlasti na „bratstvu i jedinstvu“ bio je od središnjeg značaja u stvaranju i nadziranju društvene sloge, koja je za mnoge bila iskrena, ali su je drugi mogli doživljavati više kao oblik „lažne uljudnosti“.¹¹³ A, opet, za neke druge gubici koje su doživjeli u ratu zaključali su ih u mentalitet u kojem su percipirane etničke razlike i njihova povezanost sa zločinima počinjenim u ratu bila je od primarnog značaja u razlikovanju poslijeratnih prijatelja od neprijatelja.

Century Europe (Boulder, CO: Social Science Monographs and Columbia University Press, 2003), posebno dio 2; Redlich, *Together and Apart in Brzezany*; Benjamin Lieberman, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe* (Chicago: Ivan R. Dee, 2006), posebno pogl. 5 i 6; Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001), pogl. 4; Pertti Aho, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamás Stark, and Barbara Stelzl-Marx, *People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath* (Oxford: Berg, 2008).

113 Ovdje kažem „lažna uljudnost“ jer je to nadziranje provođenja „bratstva i jedinstva“ od strane komunističkih vlasti većini ljudi pružalo moćne poticaje da ga prihvate – od komemoracija i radnih akcija do usmenih upozorenja i zatvaranja – ali je prikrivalo i postojanje antagonističkih odnosa među nekim ljudima. Ova fraza potječe iz kratke priče Ive Andrića „Pismo iz 1920. godine“, objavljene u zbirci *Prokleta avlija i druge priče* (Svjetlost Sarajevo i Prosveta Beograd, 1988), 119.

Dok ovi mentalni obrasci obuhvaćaju jednu važnu realnost, novi dokazi na lokalnom nivou otkrivaju nepostojanu dinamiku naprasne nacionalnosti. Nakon ekstremnog nasilja među zajednicama u ratu, neki ljudi pokazivali su tendenciju da lokalne incidente između pojedinaca različite percipirane etničke pripadnosti brzo označavaju kao „etnički sukob“ iako kasnija policijska istraga, kao i lokalna tumačenja među mnogim stanovnicima, neće samim sudionicima pripisivati takve motivacije. Na ovaj način oni su pokušavali izazvati i širiti osjećaj „etničkog sukoba“ u svojim zajednicama, kao i osjećaj tvrdih, antagonističkih granica među grupama, iako su prije tih incidenata te granice za mnoge možda bile meke i nevažne u svakodnevnom životu. Ukratko, upravo je to naknadno označavanje incidenta kao etničkog sukoba uvelike zbog mentalnih obrazaca stvorenih u ratu – a ne raniji, rasprostranjeni osjećaj antagonističke nacionalnosti – bilo ono što je često dovodilo do toga da se incidenti šire tumače kao „etnički sukob“.

Otkrivanje ove dinamike važno je zato što nam pomaže da bolje shvatimo mikro-mehanizme nacionalizma među običnim ljudima, onoj često neuhvatljivoj grupi o čijem ponašanju znanstvenici često spekuliraju, ali ga mnogo rjeđe izbliza istražuju. Neki analitičari, naprimjer, tvrde da su nacionalizam i „etnički sukobi“ fenomeni koje stvara elita, koja u nekim slučajevima kod običnih ljudi može nadvladati osjećaj nacionalne ravnodušnosti ili ih demobilizirati u traženju nenacionalnih alternativa.¹¹⁴ U mnogim slučajevima ovaj argument obuhvaća jednu važnu dinamiku nacionalizma, ali također ostavlja bez odgovora pitanje zašto neki pojedinci u malim zajednicama gotovo smjesta konfliktne incidente tumače kroz „etničku“ prizmu čak i kada postoje dokazi da to nije slučaj. Ovdje je ključno uzeti u obzir akcije ljudi na lokalnom nivou stoga što je ponašanje na mikronivou često od odlučujućeg značaja za uspjeh ili neuspjeh bilo kakvog pokušaja elite da raširi antagonistički osjećaj grupne pripadnosti. Ideja o naprasnoj nacionalnosti – s naglaskom na ulozi mentalnih obrazaca nastalih na iskustvima i sjećanjima na masovno nasilje – pruža sredstvo za analizu tog djelovanja. Pokazuje nam i omogućava da shvatimo proces u kojem obični ljudi lokalne slučajeve sukoba pretvaraju u „etnički sukob“ i kako njihove akcije mogu doprinijeti dramatičnoj promjeni u značaju etničkih kategorija na mikronivou.

Nasuprot tome, u prepoznavanju i analizi naprasne nacionalnosti podsjetimo se da momenti intenzivno doživljene kolektivne solidarnosti i antagonistička kolektivna kategorizacija drugih *nisu* konstantne i trajne karakteristike života na lokalnom nivou. Nažalost, ograničeni izvori nam otežavaju da ovaj fokus proširimo i mimo incidenata u kojima određeni pojedinci pokušavaju proizvesti moćni osjećaj antagonističnog pripadanja grupi. Komunističke vlasti, kojima je bilo veoma stalo da policijski nadziru provođenje „bratstva i jedinstva“, posvetile su mnogo više vremena pisanju internih izvještaja o lokalnim konfliktnim incidentima koji su prerastali u „šovinizam“ nego što su bilježili primjere međuetničkih incidenata u kojima do ove eskalacije nije došlo.

114 Vidjeti Gagnon, *The Myth of Ethnic War*; Brass, *Theft of an Idol*; Tambiah, *Levelling Crowds*.

Ipak, najvjerojatnije je bilo međuetničkih incidenata u kojima se osjećaj antagonističkog pripadanja grupi nije naprasno javljao. U jednom izvještaju iz 1962. o manifestacijama „šovinizma“, što ga je načinio jedan lokalni komitet Saveza komunista, zaključuje se da takvi incidenti „često nisu nailazili na podršku ili odobravanje lokalnog življa“.¹¹⁵ Do sada, međutim, raspoloživi dokazi nam nisu dopustili mnogo analize ove dinamike. Daljnje istraživanje međuetničkih konfliktnih incidenata koji nisu rezultirali naprasnom pojavom nacionalnosti pomogli bi nam da bolje objasnimo zašto se ona u drugim slučajevima javljala. Naprimjer, bilo bi važno bolje utvrditi je li nasljeđe nasilja među zajednicama iz Drugog svjetskog rata bilo zapravo ono što je primarno doprinosilo tendenciji nekih ljudi da tumače događaje kroz prizmu „mi“ i „oni“. Možda je bilo međuetničkih konfliktnih incidenata koji su se zbili u krajevima s historijom međuetničkog nasilja u ratu, ali koji nisu proizveli naprasnu nacionalnost. Koji bi drugi faktori to mogli objasniti?

Jedna moguća hipoteza, koju potkrepljuje arhivska građa u zapadnoj Bosni, tiče se ponašanja lokalnog političkog vodstva. Mnogi komunisti iz krajeva koji su doživjeli žestoko nasilje među zajednicama tijekom rata jako su vjerovali u brzu i odlučujuću reakciju s ciljem osiguravanja da poslijeratni incidenti međuetničkog sukoba ne eskaliraju.¹¹⁶ Njihov je stav bio često ukorijenjen u njihovim vlastitim ratnim iskustvima svjedočenja aktima ekstremnog nasilja za koje su željeli da se više ne ponove. Prisustvo takvih pojedinaca na pozicijama vlasti bilo je najvjerojatnije ključno za sprečavanje pojave naprasne nacionalnosti. Na koncu, isti su strukturalni faktori – etnička pomiješanost, ratna historija nasilja među zajednicama i redovni poslijeratni incidenti sukoba – bili uobičajeni u mnogim zajednicama u Bosni. Ali ključni faktor u tome hoće li incidenti eskalirati bilo je poslijeratno ponašanje lokalnog vodstva: neki su žestoko intervenirali da spriječe ili zaustave te incidente, drugi su bili ravnodušni ili su ih šutke odobrivali, dok je manjina aktivno inicirala i/ili sudjelovala u tim incidentima, što je brzo poticalo naprasnu nacionalnost.¹¹⁷

115 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Neki vidovi negativnih pojava na planu međunacionalnih odnosa na području zeničkog sreza, 30. augusta 1962, 14.

116 Ibid., Informacija o aktuelnim idejnim problemima međunacionalnih odnosa i uticaja iz inostranstva na opštinama: Livno, Duvno, Kupres i Bugojno, 7. jula 1962, 7–8.

117 Ibid., 9–10. O širokoj varijaciji ponašanja lokalnih političkih lidera kao reakciji na međuetničke incidente, vidjeti *ibid.*, Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Mostara, oktobar 1962, 7–8; *ibid.*, Analiza o nekim problemima međunacionalnih odnosa u srezu Brčko, 25. jula 1962, 6–7, 21; *ibid.*, Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na srezu Banjaluka, 2. augusta 1962, 15; *ibid.*, Neki problemi međunacionalnih odnosa u srezu Tuzla, 3. augusta 1962, 5; *ibid.*, Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području komune Lukavac, 1962, 5–6; *ibid.*, Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa na području opštine Srebrenica, juni 1962, 7; *ibid.*, Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Prijedor, 15. jula 1962, 2; *ibid.*, Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području opštine Livno, 9. augusta 1962, 3–4; *ibid.*, Neki vidovi negativnih pojava na planu međunacionalnih odnosa na području zeničkog sreza, 30. augusta 1962, 13–14; *ibid.*, Informacija o međunacionalnim odnosima na terenu Narodnog odbora sreza Jajce, 6. augusta 1962, 7; *ibid.*, Neki

Druga hipoteza jest da su ratna iskustva međuetničkog spašavanja ili drugih oblika solidarnosti iskazanih tih godina mogla proizvesti mentalni obrazac koji je mogao snažno obuzdati naprasnu nacionalnost, jednako kao što je iskustvo progona jedne zajednice od strane druge moglo stvoriti mentalni obrazac koji je mogao biti aktiviran s ciljem eskalacije.¹¹⁸ Slučaj Rajka Srđića je tu sugestivan. Kao devetogodišnji Srbin, on je izbjegao masovno pogubljenje u regiji Kulen-Vakufa u ljeto 1941. i preživio zahvaljujući jednoj muslimanskoj porodici koja ga je sakrivala više od mjesec dana. Šestog rujna oni su izbjegli iz tog kraja zajedno s ostalim izbjeglicama iz Kulen-Vakufa, ali su ih uskoro srpski ustanici zarobili. „Za većinu [ustanika]“, prisjeća se Srđić, „bilo je dovoljno biti musliman ili Hrvat da izgubiš glavu.“¹¹⁹ Zato što je savršeno izgovorio nekoliko pravoslavnih molitvi, on je ustanike uvjerio da je on brat „Srbin“ te tako spasio i sebe i muslimansku porodicu koja ga je prethodno spasila. Takvo iskustvo moglo je stvoriti nezaboravni osjećaj međuetničke solidarnosti. Kao što je Srđić naglasio više od četrdeset godina nakon rata: „Da nije bilo muslimana, ja ne bih bio živ.“¹²⁰

Jedan lokalni poslijeratni incident možda može baciti svjetlo na to do koje mjere takva iskustva međuetničke solidarnosti u ratu mogu djelovati kao faktor obuzdavanja naprasne nacionalnosti čak i u kulenvakufskom kraju, gdje je nasilje među zajednicama bilo žestoko. U proljeće 1958. dvojica su se kandidata natjecala na lokalnim izborima oko toga tko će predstavljati tu regiju u Skupštini Bosne i Hercegovine. Jedan je bio Vaso Trikić, bivši član Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, drugi je bio Milan Zorić, general Jugoslavenske narodne armije.¹²¹ Šestog ožujka 1958. Trikić je došao u Kulen-Vakuf i, po riječima jednog svjedoka, izjavio da su muslimani tog kraja „ustaše i da je Kulen-Vakuf ustaško mjesto.“¹²² Njegov komentar izazvao je val gnjeva, pri čemu je jedan mještanan odjurio da nađe nož kako bi ubio Trikića, što je lokalna milicija intervencijom spriječila. Drugi su brzo mobilizirali komšije da osiguraju da nitko ne glasa za njega na predstojećim izborima. Čini se vjerojatnim da je taj incident, koji je oživio sjećanja na rat, pokrenuo jedan općenitiji osjećaj da su „Srbi“

---

aktuelni problemi međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, 10. aprila 1962, 10, 40–42; *ibid.*, kut. NN, Izvještaj grupe Centralnog komiteta SK BiH o nekim političkim i privrednim problemima Hercegovine, 1966, 35; *ibid.*, kut. 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa i pojavama šovinizma na srezu Sarajeva, 24. novembra 1962, 61–72; ARS, PJE, Fond SK SK BiH Foča, Grupa Opštinskog komiteta Saveza komunista koja je ispitala primjedbe na rad SUP-a Foča, Izvještaj o radu, novembar 1966, 3–4; Informacija o nekim negativnim pojavama na terenu Foča, 20. oktobra 1960, 2.

118 O pojmovima obuzdavanja i eskalacije, vidjeti Straus, „Retreating from the Brink“.

119 Ilija Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988), 180.

120 *Ibid.*, 20–21.

121 Za dodatne biografske informacije o Vasi Trikiću, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. bez broja, Prijedlog drugova za sastav novog SK SK BiH Bihać, 1956; za Milana Zorića, vidjeti Olga Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga druga N-Ž* (Beograd: Mladost, 1975), 351–352. O onome u čemu su se dvojica kandidata razlikovali, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 163, Zapisnik sa sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista Kulen-Vakuf, 17. marta 1958, 4.

122 *Ibid.*, kut. 164, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Analiza nekih pojava u vezi sa sprovedenim izborima za Narodne poslanike, 31. marta 1958, 6.

bili protiv „muslimana“. Ipak, ono što je moglo prerasti u antagonističku kolektivnu kategorizaciju, tipičnu za incidente naprasne nacionalnosti, *nije se dogodilo*. Jednog mještanina koji je bio aktivan u uvjeravanju svojih komšija da ne glasaju za Trikića ipak su u isto to vrijeme u nekoj kavani čuli kako poletno objavljuje: „Mi ćemo glasati za generala Zorića!“¹²³ Obojica su kandidata bili nominalno „Srbi“, a ipak pogrđni Trikićevi komentari nisu barem neke mještane naveli da odmah zaključe da su Srbi bili izvor tenzije. Zašto?

Čini se da je pozivanje na ponašanje u ratu, pogotovo tijekom 1941, bilo ovdje ključno za proces njihovog razmišljanja. Za generala Zorića, koji je te godine bio u tom kraju kao ustanik, govori se da je uživao veliko poštovanje mještana muslimana. Dok su tenzije u proljeće 1958. godine rasle, neki muslimani iz sela Bjelaj došli su u selo Orašac i ispričali im priču o tome kako je 1941. godine general Zorić došao u jednu kuću u njihovom selu. Nosio je pocijepanu košulju. Jedan mještanin s kojim je on razgovarao odmah mu je ponudio dvije nove košulje. Zorić mu je rekao da ne može prihvatiti ništa ako čovjek prvo ne zatraži za to dozvolu seoskih starijina. I tako je čovjek odmah otišao da se s njima konzultira. Tek nakon što su se oni složili da on Zoriću dade košulje ovaj je to prihvatio. Zbog takvog ponašanja seljani Bjelaja svojim su komšijama u Orašcu rekli da je general Zorić „najispravniji i najpravedniji čovjek na svijetu“.¹²⁴ U ovom slučaju tenzija je nestala jednako brzo kao što se i pojavila, uvelike zahvaljujući seljanima iz Bjelaja koji su podsjetili svoje komšije da je najvažnije čovjekovo ponašanje – a ne etnička pripadnost. Ono što je njima omogućilo da to učine bilo je to što je u ratu stvoren mentalni obrazac koji se mogao aktivirati u napetim trenucima kako bi se na moćan način obuzdala naprasna pojava nacionalnosti.

Izgleda da su ovakva sjećanja na 1941. godinu – sjećanja na međuetničku solidarnost i spašavanje – takve pojedince činila znatno manje sklonim da se nakon rata uključe ili da pozitivno reagiraju na antagonističku etničku kategorizaciju nakon lokalnih međuetničkih incidenata. Ipak, bilo bi potrebno sistematičnije mikrokomparativno istraživanje u nekoliko krajeva želimo li pružiti bolji odgovor na ovo važno pitanje o odnosu između efekata progona i spašavanja tijekom rata i poslijeratne eskalacije i obuzdavanja naprasne nacionalnosti. Bilo bi posebno važno istražiti slučajeve u kojima međuetnički sukob nije izazvao antagonistički osjećaj „mi protiv njih“. Studija takvih slučajeva je, dakle, predmet budućeg istraživanja koje u sebi krije veliki potencijal boljeg rasvjetljavanja zašto su neki ljudi u specifičnim zajednicama skloniji pokretanju ili odgovaranju na naprasnu nacionalnost nego ostali.

Ali, bez obzira na to koje slučajeve istražujemo, nalazi ove analize mikronivoa upozoravaju znanstvenike koji bi previše olako prihvatili oznaku „etničkog sukoba“ pri karakterizaciji incidenata među pojedincima za koje se smatra da nominalno pripadaju

123 Ibid., 5.

124 Ibid., 6.

različitim etničkim grupama.¹²⁵ Mnogi incidenti koje su zabilježili lokalni komiteti Saveza komunista bili su doista nominalno međuetnički, ali dokazi sugeriraju da je ta etnička razlika često imala malo ili nimalo veze sa stvarnim uzrokom sukoba. Ono što je ovdje važno jest da su drugi odlučili ignorirati pijanstvo ili lične sporove, koji su često bili okidač za te incidente, i odlučili ih pretvoriti u „etnički sukob“ koristeći jezik nacionalnosti (uz njegove asocijacije na rat) kao primarni uzrok. Naučnici koji nekritički usvajaju takve oznake čine grešku što opis incidenata koji daju historijski akteri, suvremenici događaja, povezuju s njihovim uzrocima. Čineći to, oni repliciraju tvrdnje onih koji nastoje međuetničke incidente pretvoriti u „etnički sukob“. Kad nekritički prihvaćamo takav opis, mi krećemo kraticom u rješavanju zadatka utvrđivanja kako i zašto neki incident neki ljudi shvate na taj način. Izazov za historičare, ali i za ostale, jest otkriti one vrste dokaza na mikronivou koji će nam omogućiti da dubinski sagledamo proces koji neke ljude navodi da reagiraju na međuetničke incidente tako što „sukob“ označavaju kao „etnički“. Analiza specifičnih mehanizama koji proizvode naprasnu nacionalnost ne samo da nudi znanstvenicima način da razmotre kako i zašto historijski akteri biraju da te dvije riječi spoje u jednu; ona nas također navodi da upitamo da li ta oznaka zapravo odražava dinamike lokalnih sukoba ili nam umjesto toga više kazuje o tome kako i zašto neki ljudi žele oblikovati način na koji se sukobi percipiraju.

Unatoč tome što znanstvenici sve više priznaju da je nacionalnost nešto što se može „dogoditi“, vrlo malo njih pokušalo je objasniti trenutke kada na lokalnom nivou ona iznenada postane dominantna i antagonistička prizma kroz koju se promatraju društvene kategorizacije. Kao što je napisao Rogers Brubaker: „Mi iz niza zapanjujućih svjedočenja dobro znamo da se to zbiva, ali premalo znamo o tome kako se to zbiva.“¹²⁶ Koncept naprasne nacionalnosti nudi konkretan način da otkrijemo neke od mikro-mehanizama nacionalnosti potaknute događajima do kojih dolazi pogotovo u lokalnim zajednicama u ratu i nakon građanskog rata. Specifično, to osvjetljava analitičku prednost koju možemo imati usmjerimo li se na to kako konfliktni incidenti mogu dovesti do momenata kolektivne etničke kategorizacije koji se temelje na iskustvima i sjećanjima na nasilje među zajednicama. Razmišljanje o tim vezama sugerira potrebu da se šire razmisli o tome kako obični ljudi prakticiraju nacionalnost. To može biti nešto što ljudi prihvaćaju postepeno i s vremenom kao odgovor na strukturalne ekonomske, društvene i kulturne transformacije. To može biti nešto na šta ljudi ostaju tvrdoglavo ravnodušni ili nešto što koriste kad im zatreba.¹²⁷ Ipak, to može biti i način gledanja na svijet koji obični ljudi brzo usvoje kao odgovor na događaje koji potiču etnicizirane oblike kolektivne kategorizacije sa stvarnim korijenima u njihovim traumatičnim isku-

125 Za primjer studije koja nekritički gleda na to kako dolazi do toga da se sukobi shvataju kao „etnički“, vidjeti Roger D. Peterson, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

126 Brubaker, *Nationalism Reframed*, 21.

127 O tome kako obični ljudi praktično koriste jezik nacionalnosti, vidjeti Theodora Dragostinova, *Between Two Motherlands: Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011).

stvima i sjećanjima na nasilje. Ovo razumijevanje nacionalnosti pomaže u objašnjenju kompleksne dinamike odnosa među zajednicama u kulenvakufskom kraju tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Ali to ima i potencijal da osvijetli druge slučajeve brze, antagonističke kolektivne kategorizacije, kao što su to bili pogromi u istočnoj Europi 1941, genocid u Ruandi 1994. i nemiri u Južnoj Aziji u različitim periodima.¹²⁸ Koncept naprasne nacionalnosti, s naglaskom na veze između nasilja, sjećanja i lokalnih incidenata sukoba, tako nudi obećavajući način da se dođe do novih odgovora na ključno a i dalje teško pitanje koje zanima mnoge znanstvenike: Kako dolazi do toga da obični ljudi progovore jezikom nacionalizma?

Konačno, važno je uzeti u obzir i objasniti naprasnu nacionalnost ako želimo biti u stanju bolje objasniti odnos između nacionalizma i nasilja. Incidenti međuetničkog sukoba nisu sami po sebi dovoljan okidač za izbijanje raširenijeg nasilja. Prije će biti da je označavanje takvih incidenata, a pogotovo izbor da se takva tumačenja rašire, ono što nosi potencijal brzog trovanja odnosa među zajednicama. Relativno mali broj pojedinaca u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini inicirao je ili eskalirao slučajeve naprasne nacionalnosti. Ali većina komunističkih vlasti bila je duboko predana policijskom nadziranju takvih pojedinaca i ulagala značajno mnogo vremena i sredstava da njihove akcije obuzdaju intenzivnom provedbom „bratstva i jedinstva“.

Najplodnije tlo za brzo širenje naprasne nacionalnosti, međutim, bilo bi ono koje postoji u kontekstu u kojem manjina pojedinaca koji je prakticiraju ne bi više bila suočena s velikim otporom vlasti i gdje specifični historijski faktori koji čine neke ljude momentalno prijemčivim za to, kao što je nasljeđe nasilja među zajednicama, budu na čelu i u središtu politike i masovnih medija. Upravo to se dogodilo u ovom dijelu bivše Jugoslavije krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, u periodu koji je svjedočio naglom nestanku Saveza komunista i rastu nacionalističkih političkih partija, od kojih su neke nastojale mobilizirati svoju izbornu bazu uspostavom veze između suvremenih slučajeva međuetničkih incidenata (ili pukih glasina o njima) i sjećanja na nasilje među zajednicama u Drugom svjetskom ratu.¹²⁹

128 O pogromima u istočnoj Europi 1941, vidjeti Gross, *Neighbors*, i Andrzej Żbikowski, „Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941“, u *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ur. Lucjan Dobroszycki i Jeffrey Gurock (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1993), 173–179; o genocidu u Ruandi, vidjeti Straus, *The Order of Genocide*; o nasilju u zajednici u južnoj Aziji, vidjeti Das, *Life and Words*, i Tambiah, *Leveling Crowds*.

129 Presude Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) sadrže sugestivne primjere kako su političari bosanski Srbi tijekom 1990-ih koristili sjećanja na Drugi svjetski rat da bi stvorili atmosferu straha i sumnji u lokalnim zajednicama. Ima primjera kako su neki lokalni počinci zločina koristili kategorije iz Drugog svjetskog rata čineći nasilne akte. Važna tema za buduće istraživanje bila bi uloga koju su takva sjećanja imala u polarizaciji odnosa među zajednicama i motiviranju počinitelaca nasilja na mikronivou. Vidjeti, naprimjer, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991, Predmet br. IT-94-1-T, 7. maja 1997, Tužilac protiv Duška Tadića, stavovi 83, 87, 88, 91, 94, 130, 154; Predmet br. IT-00-39-T, 27. septembra 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, stavovi 43, 45, 47, 638, 802, 896, 923, 1031.

Mada nam proučavanje fenomena naprasne nacionalnosti može pomoći da bolje shvatimo dinamiku odnosa među zajednicama u desetljećima neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ona potencijalno može igrati i veću ulogu. Ona se također može pokazati ključnom da nam pomogne da objasnimo slabo shvaćene procese prije i tijekom ratova 1990-ih do kojih je došlo tijekom raspada Jugoslavije – u vremenu kada su, za mnoge, komšije iznenada izgubili svoju individualnost i postali antagonističke etničke kategorije, pri čemu je rezultat bio na tisuće ubijenih. Istraživanje na mikronivou tih ključnih momenata kada se nacionalnost naprasno dogodila može pružiti važne nove uvide u to kako je najveći dio nedavnog vala nasilja zahvatio regiju na najintimnijem nivou.

SUMMARY

Sudden nationhood: Microdynamics of Relations between Communities in Bosnia and Herzegovina after the Second World War

The author explores how nationhood can suddenly become a powerful lens through which ordinary people interpret their world. Focusing on one Bosnian community torn apart by intercommunal violence in 1941, he uncovers the postwar phenomenon of what he calls “sudden nationhood.” Local conflicts, which often had little to do with “ethnic conflict,” could trigger individuals to interpret incidents through mental categories of ethnicity derived from traumatic experiences and memories of violence. In those highly charged moments, an antagonistic sense of “us” and “them” would rapidly crystallize. The concept of sudden nationhood suggests a need to reflect on the limits of influential analytical frameworks used to explain nationhood, such as models that stress its emergence in response to modernization, as well as recent work on “national indifference.” Bergholz’s history of a community in Bosnia-Herzegovina demonstrates not only that an eventful perspective can be useful in accounting for sudden surges in nationhood, but also that their micro-mechanisms can be grasped by analyzing linkages among the sometimes isolated scholarly fields of violence, memory, and nationalism.

Keywords: nationalism, violence, memory, Bosnia-Herzegovina, sudden nationhood